
Nils Henrik Fuglestad

Omkring arbeiderbevegelsens framvekst i Nord-Norge

Om forskningsstatus og til innledning

Tar vi utgangspunkt i den litteraturen som foreligger, er det ikke innlysende at nord-norsk arbeiderhistorie skal stilles som problem for forskning.

En relativt omfangsrik bibliografi som Arbeiderbevegelsens Arkiv i Oslo har gitt ut, teller 45 sider og mer enn 600 titler.¹ Den viser at nesten 300 år og et mangfold av sider ved arbeiderklassens og arbeiderbevegelsens historie i Norge er behandlet. Men for det NORD-NORSKE bidraget til denne historien kan det bare registreres et tjuetalls titler, og innpå fjerdeparten av disse er ytt av den skjønnlitterære forfatteren DAG SKOGHEIM. Fra de profesjonelle historikernes manglende interesse (?) er det fristende å slutte at nord-norsk arbeider- og arbeiderbevegelsehistorie er offer for et forskningsperspektiv. Liksom den politiske historie for en vesentlig del er framstilt som Stortingets, er mye av arbeiderbevegelsens historie skrevet som Youngstorgets, som de sentrale forbunds og organisasjoners historie. I så fall er dette perspektivet dessverre ikke synderlig korrigert i den lokal-historiske litteraturen fra Nord-Norge. Rett nok vil vi i by- og bygdebøker finne opplysninger, nyttige og verdifulle, men oftest bare spredte.² Grundige analyser av lokale forutsetninger for moderne arbeiderreising må stadig stå til etterlysning.

For en del henger nok denne sørgelige tilstanden på forskningsfronten sammen med situasjonen på arkivsektoren, slik denne har vært inntil for ganske nylig. Systematisk innsamling og tilrettelegging av spesifikt nord-norsk materiale kom først i gang med oppret-

telsen av Arbeiderbevegelsens Arkiv for Nord-Norge i Tromsø fra sommeren 1979. På den måten har kildetilgangen vært vanskelig og mangelfull. Men sammenhengen kan også være en annen.

I en artikkel i «Gløtt fra Universitetet i Tromsø» foretar *Rune Hagen* et vitenskapelig og politisk oppgjør med nord-norsk lokalhistorietradisjon.³ Denne, mener han, må bære et alvorlig ansvar for at «... den viktigste samfunnsbyggende bevegelse i Norge i dette århundre» ikke er verdig plass i nord-norsk historieskriving: heller ikke lokalhistorikerne har vært interesserte. I stedet har deres framstillinger fungert som konserverende tankegods, bl.a. til «forsvar for århundrelang eiendomsrett». Ikke overraskende har vurderingen vist seg sterkt kontroversiell, og den har egget til skarpt motmæle.⁴ Etter vår oppfatning har Hagen gjort rett i å reise problemstillingen – til ettertanke i det minste. For om nord-norsk arbeiderhistorie så langt er viet liten oppmerksomhet, kan det bare skyldes to forhold. De kan gjerne sees i sammenheng. Enten finnes den simpelthen ikke i synderlig grad, eller så er den ikke blitt etterspurt. Med det foreliggende arbeidet ønsker vi å bidra til etterspøringen.

Til en begynnelse trenger vi å vite noe om *hvor* det *videre* eventuelt må leites. Da vil vi antakelig ha nytte av oversyn. Med denne begrunnelse skal vi konsentrere vår oppmerksomhet om *vide* sammenhenger, og det vil bli gjort utstrakt bruk av sveip, eksempler og illustrasjoner for å dokumentere disse. Hensikten kan ikke være å gi avklarte svar. Målsettingen må heller være å legge underlag for nødvendige påfølgende undersøkelser.

Med valget av denne åpne innretningen har det vært naturlig å avstå fra strikte definisjoner. To avgrensninger som hefter ved arbeidet som sådant er det likevel på sin plass å klargjøre her innledningsvis.

Siden det er aspekter ved arbeiderbevegelsens *framvekst* som tematiseres, vil søkelyset for en stor del være rettet mot organisering og vilkår for organisering. I det følgende fungerer da 'arbeiderbevegelsen' som et samlebegrep. Dels dekker det arbeiderpartiforeninger, og dels fagforeninger (og naturligvis også de s.k. arbeiderforeninger av mer eller mindre sosialistisk tilsnitt som kunne være noe midt imellom). I de beskrivende partier av undersøkelsen

vil denne begrepsbruken være fullt tjenlig. Likevel kan den i bestemte fortolkningssammenhenger virke tilslørende. Det problemet kommenteres i sluttavsnittet (Avsn. V).

Videre må det nok innrømmes at tittelens 'Nord-Norge' ikke er uten slagsider. Pr. dato har vi relativt dårligst oversikt over utviklingslinjer lengst i nord og øst. Det har medført at blant de tre aktuelle fylkene, Nordland, Troms og Finnmark, er sistnevnte mest lemfeldig behandlet i denne framstillingen.

Gjennombrudd

Kanskje var tyskeren *Heinrich Anders* den aller første sosialisten på Nordkalotten. Som vandrende agitator for Kommunistforbundet i London, der også Karl Marx og Friedrich Engels talte som medlemmer, besøkte Anders Skandinavia i 1847 – 48. Til Nord-Norge kom han fra Karesuando over Kvenangen og videre til Alta og Hammerfest. Seinest i oktober 1847 var Anders i Tromsø.⁵ Derifra dro han sørover langs kysten og er registrert i Trondheim i november samme året. Da var han bokstavelig talt og vel så det ute av vår historie. Så langt er det ingenting som tyder på at han satte varige spor etter seg. Likevel er reisa hans verdt å nevne, og som mer enn en kuriositet. For den tyske kommunistagenten fra London var også Nordkalotten en operasjonssfære. Dette vitner om impulskanaler, og om Anders var den første omreisende sosialistagitator i nord, ble han langt fra den siste. Men det er først et halvt århundre seinere vi finner håndfaste uttrykk for sosialt oppbrudd langs nye skillelinjer.

Ett gis med opinionsformidlerne – *avisene* som dukket opp for å føre ord for fiskerbønder og arbeidere. I løpet av de fire åra fra 1899 til 1903 var like mange aviser av det slaget etablert med regelmessige utgivelser over hele Nord-Norge.

«Fisker og Arbeiderorgan»et *Finmarken* presenterte sin første utgivelse 13. mai 1899. I miljøet rundt denne kom bl.a. markante skikkelser i den tidlige nord-norske arbeiderbevegelsen som *Kathrine Bugge*, *Ellisif Wessel* og *Adam Egede-Nissen* til å spille aktive roller som støtter og bidragsytere. Fra prestegården på Karlsøy i Troms fulgte *Nordlys* fra 10. januar 1902.⁶ I Nordland kom *Dunderlandsdølen* fra 23. august 1902 og *Fremover* fra 27. mai 1903.⁷

Sosialistisk agitasjonsmøte i 1897 utenfor Tinghuset i Kirkenes.

Bildet er tatt av Ellisif Wessel.

(Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek)

Andre signaler fra omkring samme tid er *de store konfrontasjonene*. Den første moderne lønnskampen i Nord-Norge ble gjennomført ved det engelske Ofotbane-anlegget i året 1888. Den var vellykket. Men året etter gikk det engelske kompaniet konkurs, og overlot arbeiderne til egen vanskjebne og fattigkassa. I 1898 ble det kjempet forgjeves, av organiserte arbeidere ved Bosmo Gruber i Rana i Nordland. I Tromsø måtte den ferske Løsarbeidernes forening kaste seg inn i en bitter kamp om retten til arbeid i desember 1902, og i juni 1903 gikk fiskeralmuen til regulær storm på kvalstasjonen i Mehamn i Finnmark. Like etter var flere hundre anleggsarbeidere i streik ved jernbaneanlegget i Dunderlandsdalen.⁸ Alt dette kan fortelle om uroskapende gjæring. Det må også øvrigheten ha ment.

Da London-selskapet Pinn & Millett kom under administrasjon og drifta ved Ofotbane-anlegget ble lagt ned i 1889, mobiliserte myndighetene og sendte avgårde «3die Compagnie af Trondhjemske Linjebataljon».⁹ Ikke for å sikre arbeiderne deres uteblitte lønninger, men til «fornødent ordensvern».¹⁰ Man fryktet «uroligheter». Dermed var det satt nesten som et mønster.

At marine og militær ble dirigert til Mehamn, fortøner seg muligens mindre overraskende. Hundrevis eller mer¹¹ av rasende fiskere i stormløp mot privat eiendom kunne minne om opprør. Men også ved de mer ordinære konfliktene i Tromsø og Dunderlandsdalen ble militære utkommandert for å dempe gemytter og trygge orden.

Nye talerør med en egen sosial basis, aksjoner og reaksjoner vitner om sterke brytninger i tida omkring hundreårsskiftet. En utløsning kom i 1903, i form av den oppsiktsvekkende tilslutningen til Det norske arbeiderparti (DNA) ved stortingsvalget.

Etter stiftelsen i 1887 hadde partiet levd gjennom flere magre år. På landsmøtet i 1889 var det faktisk fremmet forslag om oppløsning.¹² Utsiktene til å vinne framgang syntes dystre. I 1900 var medlemstallet lavere enn det hadde vært seks år tidligere,¹³ og ved stortingsvalget i 1900 stilte DNA egne lister bare i byene Kristiania, Drammen, Kristiansand og Bergen, samt i noen få landkretser i Rogaland og Nord-Trøndelag.¹⁴ Desto mer overveldende må pionersosialistene ha opplevd valget tre år seinere. Og gjennombruddet fant helt og holdent sted i nord.

Av til sammen 14780 godkjente stemmer i Troms og Nordland, høstet Arbeiderpartiet de 4953. Det utgjorde en andel på 33,5 pst. og tre og en halv gang over landsgjennomsnittet for partiet ellers (9,7 pst.).¹⁵ Med dette resultatet vant partiet sine første fire mandater til Stortinget. Etter valget meldte dessuten den radikale Venstre-representanten fra byene i Finnmark, allerede omtalte Adam Egede-Nissen, overgang til DNA, slik at tinggruppa kom til å telle fem utsendinger, alle fra Nord-Norge.

Dette var virkelig et gjennombrudd, på den politiske fronten, og det var definitivt. Arbeiderpartiet beholdt sin stemmeandel på rundt 30 pst. også ved de tre stortingsvalga som fulgte, før ennå et nytt nivå ble erobret med 43,3 pst. av stemmene i Nord-Norge samlet i 1915.¹⁶ Så og si med ett slag var det sosialistiske partiet blitt en utfordrer å rekne med. Styrken var imidlertid ikke likelig fordelt utover landsdelen.

I 1903 var det i det store og hele oppslutningen i *Troms* som slo ut i sensasjonen.

I Tromsø by oppnådde Arbeiderpartiet 31,3 pst. av stemmene. I forhold til landssnittet var dette bemerkelsesverdig nok. Men i

Tromsø amts landdistrikter nådde andelen 63,7 pst.¹⁷ Dette var reint bord på amtsplan, og i 7 av 13 kretser lå resultatet til dels betydelig over dette gjennomsnittet igjen, helt opp til 93,6 pst. i Karlsøy.¹⁸ Alt i alt sanket Arbeiderpartiet 3974 av til sammen 6701 godkjente stemmer i Troms. Som en tilstrømming fra nullpunkt, var dette mer av en (valg-) omveltning enn et simpelt skred, og det var mer enn nok til å sikre partiet alle de tre utsendingene fra amtets landdistrikter.

Av tallene ser vi da at i *Nordland* var historien en annen. Her ble det avgitt 979 stemmer fra Arbeiderpartiet av 8079, eller 12,1 pst. i snitt. Også dette var over landsgjennomsnittet, men det er heller *konsentrasjonen* av velgere som påkaller interesse. Over 90 pst. av disse hørte hjemme lengst nord i amtet, i Vesterålen og i Narvik by.

I Bø, Sortland og Dverberg valgsgogn i Vesterålen oppnådde Arbeiderpartiets lister reine flertall og vant alle valgmenn.¹⁹ I tillegg hadde partiet stor oppslutning også i Hadsel. Ellers i Nordland amts landdistrikter ble det etter valgstatistikken å dømme ved denne anledningen bare stilt lister i Mo og Fauske valgsgogn, og uttellingen ble beskjeden.²⁰ Men i bykretsen Narvik var det stilt liste, og der var resultatet overbevisende nok. Med 324 av 605 godkjente stemmer – 53,6 pst. – sikret partiet seg byrepresentanten fra Nordland og Troms.²¹

Landdistriktene i Troms og *anleggsbyen Narvik* i Nordland var det som ga underlaget for DNAs gjennombrudd i norsk og nordnorsk politikk. Hver for seg kan landdistriktene og byen representere to forskjellige dimensjoner ved arbeiderbevegelsens framvekst i nord. Dette er et sentralt poeng, og vi skal utdype det noe ved en nærmere analyse av stortingsvalget i 1915, siden dette kan gjelde som et rimelig slutt punkt for gjennombruddsprosessen. I 1915 fordelte stemmene seg på denne måten:²²

Tabell 1. Amtsvis fordeling av DNAs stemmer ved stortingsvalget i 1915

Distrikt	Godkj. st.	Ap. st.	Ap. st. i % av godkj. st.
Nord-Norge	58431	25326	43,3
Nordland	30658	10930	35,7
Troms	18455	9778	53,0
Finnmark	9318	4618	49,6

Vi ser dokumentert den allmenne framgangen som fulgte på det plutselige gjennomslaget i 1903, både i Nordland og, i enda høyere grad, i Finnmark. Valgtriumfen i gjennombruddsåret hadde vunnet gjenklang. Den skapte også pågangsmot, som bl.a. kom til uttrykk i en rask og systematisk utbygging av et organisasjonsnett.²³ Men foruten denne generelle framgangen, er det distriktstvis utslag som er verd å bemerke. Disse indikeres et stykke på vei av oppstillingen i tabell 2:

Tabell 2.

Distriktstvis fordeling av DNAs stemmer ved stortingsvalget i 1915

	Distrikt	stemmer i alt	andel av godkj. st. i de enk. distr.	andel av Ap.s st. amtsvis
Nordland	Sør-Helgeland	926	33,0	8,5
	Nord-Helgeland	1545	35,2	14,1
	Sør-Salten	3121	46,5	28,6
	Nord-Salten	1779	31,7	16,2
	Lofoten	340	11,1	3,1
	Vesterålen	1991	37,9	18,2
	Narvik/Bodø	1228	43,1	11,2
Troms	Trondenes	3387	51,6	34,6
	Senja	3153	55,8	32,2
	Tromsøundet	2590	72,7	26,5
	Tromsø	648	24,2	6,6
Finnmark	Vest-Finnmark	1560	53,9	33,8
	Øst-Finnmark	1766	43,7	38,2
	Hammerfest/Vardø/ Vadsø	1292	54,2	28,0

Nordland var stadig det markert svakeste leddet. Med klar margin hadde dette også vært tilfellet ved de mellomliggende valga. I 1915 utgjorde likevel tilslutningen til Arbeiderpartiet i Nordland 43 pst. av alle partiets stemmer i Nord-Norge. Dette var naturligvis en konsekvens av befolkningsstørrelsen og er for så vidt uten sammenlikningsverdi. Det forteller likevel at den absolutte framgangen var kolossal også i Nordland, med en stemmeøkning fra under 1000 i 1903 til nesten 11000 i 1915. Innad viser det seg at det bare var i *Lofoten* at sosialistene hadde alvorlige vansker med å vinne innpass. Ellers var tydelig tyngdepunktet forskjøvet mot midtamtet. En sjekk på kretsnivå avdekker tre sentra for sosialistisk parti-politikk i Nordland på dette tidspunktet.²⁴ Foruten den alt tradisjo-

nelle bastionen Narvik i nord, hvor 60,8 pst. av velgerne nå sluttet opp om Arbeiderpartiet, gjaldt det *Fauske* i Sør-Salten med 66,0 pst. andel, og *Rana* i Nord-Helgeland med 59,5 pst.

For Troms' vedkommende var mønsteret tydeligvis etablert alt i 1903. Landdistriktene var det viktigste opplandet, mens byen fortsatte å henge langt etter.

Jevnest fordelte oppslutningen seg i Finnmark. Der hadde DNA vunnet fram til dominans så vel i land- som i by-kretser. Til sammen er det konturene av et heller mangslungent bilde som avtegnes. I den grad velgeroppslutningen kan aksepteres som indikator, later det til at DNAs frammarsj i de tre amtene hvilte på skiftende, om ikke også på avvikende, forutsetninger. I så henseende kan Nordland og Troms representere ekstremene.

I Nordland kan det trekkes linjer, ser det ut til, fra industrireising til arbeiderreisning, ettersom Narvik, Fauske og Rana rangerte blant de mest sentrale industristrøk i hele Nord-Norge. Troms var derimot ganske uten industri av omfang, og her var det fiskeri- og jordbruksstrøk som viste veien.

Mot denne bakgrunn er det minst to spørsmål som melder seg. Hva skapte grobunn for den politiske reisningen? Og, hvor kom idéene fra? Forsøksvis skal vi antyde svar langs to tidsakser. Vi trenger først å vite noe om utviklinga over tid, om bakgrunnen som la betingelser. Den blir det formålet å skissere i det neste avsnittet. Men derifra må det være mulig å trekke forbindelser til de mer umiddelbare forutsetningene, de som bestemte tidspunkt, retning og tempo. Disse blir tema for det påfølgende avsnittet.

Bakgrunn

Arbeiderpartiets plutselige framgang i Nord-Norge kan fortone seg naturstridig. Urbanisering og industrialisering reknes til de allmenne forutsetninger for vår tids arbeiderbevegelse, men i nord fantes det etter måten lite av begge deler rundt 1900. Byene huset ennå mindre enn 10 pst. av den totale folkemengde.²⁵ Og i en liten, men perspektivrik studie slår *Edgeir Benum* fast at «... industrien sysselsettingsmessig sett ikke spilte noen vesentlig rolle i Nord-Norge...» i perioden 1875 – 1920.²⁶

Men dermed er det likevel ikke sagt at alt forblev ved det gamle. Den rådende oppfatning er heller at det som preger landsdelen på denne tida snarere er de helt store omskiftelser.²⁷ *Axel Coldevin*, en nestor i nord-norsk historieforskning, sier det ett sted på denne måten: «Det er neppe for sterkt å si at omleggingen av det økonomiske liv i Nordland de siste 40 – 50 år før Verdenskrigen (d.e. den første, nhf), førte med seg større forandringer enn de der var skjedd i de foregående 4 – 500 år.»²⁸ Han sikter til den *prosessen* han sjøl et annet sted har betegnet som selve *oppløsningen* av «den eldgamle nordlandske samfunnsorden».²⁹

For oss kan det ikke komme på tale å ta opp denne utviklinga i hele sin bredde. Vi skal utvide synsvinkelen til å favne inn det meste av landsdelen, men må nøye oss med å fokusere de hovedtrekk som kan sette vårt tema i relieff. I tur og orden skal vi vektlegge tre slike, og den underliggende tanke er at de hver for seg og til sammen belyser *endringsprosesser*.

Folkeøkning og vandringer

1800-tallet er i norsk historie også kjent som befolkningseksplorasjens århundre. Fra 1801 til 1900 ble folketallet i riket mer enn fordoblet. Men enda var eksplosjonen kraftigere i Nord-Norge. En tilvekst fra om lag 80000 mennesker til nesten 280000 utgjorde mer enn en tredobling. Tar vi hele tidsrommet 1801 til 1910 under ett, økte folkemengden i nord med 255 pst., mens tilsvarende for riket var 173 pst.³⁰

Det var hovedsakelig to grunner til denne raskere folkeveksten nordpå. Utvandringen til Amerika kom seinere i gang, og den nådde heller aldri samme høyder som fra landet ellers. Bare i ti-året 1866 – 1875 angis det utvandring fra *Finnmark* over landsgjennomsnittet. Normen er ellers under og betydelig under dette gjennomsnittet.³¹ Dernest tok landsdelen gjennom nesten hele perioden imot befolkningsoverskudd fra andre strøk og fra utlandet. Det dreidde seg dels om regulære vandringsbølger, som den bekjente «døleinnvandringen» fra Østlandet og den finske immigrasjonen til *Finnmark*.³² Dels om et mer jevnt tilsig særlig til kystområder.³³ Fra 1890-tallet registreres dessuten et nytt fenomen. Skarer av langflyttere og arbeidsvandrere søkte til bergverk og anlegg i Nord-

Norge. Disse siste representerte et nytt slags folk som krysset grenser i enhver forstand. Vi kan la Jacob Johansens levnetsløp tjene oss som eksempel.³⁴

Johansen var gårdbrukersønn fra Vågå i Gudbrandsdalen. 14 år gammel, rundt 1890, fikk han arbeid som flisegutt på Hamar – Sel banen. Derifra fór han videre. Først til Gällivare i Nord-Sverige, seinere til nikkelgruver i Russland og Finland, tilbake til Trondheim, men videre via Killingdal og Røros til Bergensbanen, før han endte opp i Sulitjelma i Nordland ved hundreårsskiftet. Men han stoppet ikke der. Etter ei tid dro han nordover til Ofoten, siden sørover både i Sverige og Norge før han til sist slo rot med Løkken Verk i Sør-Trøndelag som siste arbeidsplass. Bare en gang i løpet av denne lange vandringskarrieren var han tilbake på hjemtraktene – det var i 1948.

Johansen hadde mange likesinnede, også fra utlandet. Særlig nimbus har det stått om *de svenske rallarne*. Så vidt vites er omfanget av svenskevandringene ikke forsøkt kartlagt, men det kan neppe være tvil om at det var betydelig og det later til at arbeid ble søkt over grensene like naturlig som innenlands.³⁵ For oss er det et poeng at de gjorde dypt inntrykk der de fór forbi. Vefsningsen Peter Henriksen har fortalt om virkningen:³⁶

«Det kom en masse svenska og finna til Vefsn, slike som hadde store sluskehatter. Det var sagt i Vefsn at det var fæle folk og at folk mått holde seg unda dem. Men så var dem så fine i klean å dem hadde tjent store peeng, å vi fekk løst til å dra.»

Sammen med tre kamerater gikk ferden til Sulitjelma, og etter halvannet år i gruvemiljøet var bondehamsen lagt av da hjembygda skulle besøkes. «Vi kjøpte kle, skor å e trur vi hadde omkring hundre kroner når vi reiste hjem ette fyste turen. Men fyst så veksle vi alt i berre femmere – det ruva meir i boka . . . Vi kom heim – iført nye kostymer, brei, brun hatt på haue – på snei – tørkle rundt halsen, dress med ettesittende jakke å ei flaske på baklomma. Flaskehalsen mått en vise, å så hadde vi snus under leppa – en stor kul måtte vi ha der den låg. Vi prata halvt svensk – halvt norsk, banna å sputta. Vi vakte nok litt oppstyr å mange skull prøv ka vi dugde til.» Men i oppstyrets kjølvann fulgte videre ut-

ferdstrang: «Nå var det fleire som fekk løst til å reise ut for det gjekk ord om at vi hadde gjort det så bra, å nå ville dem oppleve det samme som vi hadde gjort.» Der først noen hadde gått foran, fulgte straks andre etter, og bygda var ikke lenger riktig den samme.

Folketilveksten generelt kan være et indisium på at tradisjonelle næringsrammer kom under økende press. Vandringene var åpenbart et uttrykk for at disse rammene mange steder var i ferd med å sprenges.

Nye omsetningsformer og eiendomsforhold

Parallelt med den sterke folkeøkningen og den store tilstrømmingen var den tradisjonelle overlevingsmåten, hvor byttehandelen med fiskeprodukter for kornvarer var hovedsaken, under avgjørende forvandling.

Merkeåret er 1789, uten at det har noe med begivenhetene i Frankrike å gjøre. Det var handelen på Finnmark som ble løst fra monopoltvangen det året. Gang på gang hadde det vist seg problematisk for de privilegerte handelskompaniene sørpå³⁷ å opprettholde forsyningen av livsnødvendige varer til Finnmarksbefolkningen. I praksis innebar frigivelsen en legalisering av handelen med russere fra Kvitsjø-området, den s.k. pomorhandelen. Denne hadde foregått mer og mindre i det skjulte i et hvert fall siden begynnelsen av 1700-tallet og hadde fått stadig økende omfang utover i hundreåret.³⁸ Med frigivelsen måtte myndighetene, som *Einar Niemi* skriver, innrømme «at det ikke var naturlig for Finnmark å få korn fra København så lenge *Arkangelsk* kunne forsyne amtet».³⁹

Som en praktisk anordning ble Senja og Troms fogderier (for ei tid) lagt til Finnmark amt, og Vardø, Hammerfest og Tromsø ble anlagt som de første kjøpsteder i Nord-Norge for å ta seg av utenrikshandelen. I landdistriktene ble det åpnet for at handelsmenn kunne slå seg ned. Fra 1796 fikk handelsrussen adgang til å handle direkte med fiskeralmuen på bygdene, først bare i det egentlige Finnmark, men etter hvert også i Troms og sørover like til Lofoten.⁴⁰

Kanskje som en virkning av den handelspolitiske reorienteringen lengst nord, ble også Nordland løst fra det gamle monopolsystemet fra 1813, og tre år seinere ble kjøpstaden Bodø grunnlagt.

Dermed var hele Nord-Norge åpnet for nye handelsformer ved inngangen til det 19. århundre. Anledningen som var budt ble imidlertid ikke til velsignelse for borgere av de nyetablerte byene, slik man skulle tro. Ikke i første omgang. Det var lokale handelsmatadorer som fikk sjansen: 1800-tallet ble *handelsstedenes* og *nessekongenes* glanstid i nord-norsk historie.

Fundamentet for disse handelsmennenes solide posisjon hvilte dels på en svært allsidig næringsvirksomhet. Det ble handlet, fisket og drevet gårdsbruk, og gjerne også gjestgiveri og poståpneri. Dels var den betinget av kreditorvirksomhet. Handelsmannen var sitt distrikts bank. Alle disse funksjonene utstyrte kremmeren med en helt dominerende innflytelse i lokalmiljøet, ikke bare økonomisk, men like mye sosialt og politisk.⁴¹

Det lokale handelsmannsveldet er et hovedaspekt ved denne epoken. Et annet, og like sentralt for oss, er den langsomme undergravingen av samme. I ettertid sees dette tydelig fra siste halvdel av 1800-tallet.⁴²

Det første *dampskip* i rute på Hammerfest gikk fra 1838. Fra 1853 var hele kysten til Vadsø dekket sommertid, og fra 1883 hele året rundt. Regulær godstrafikk foregikk det fra 1865, og fra 1893 var den moderne hurtigruta i drift, snart med fart både dag og natt. Kommunikasjonsrevolusjonen hadde blant annet den bi-effekt at handelssteder ble sanert bort. De ble liggende utafor dampskipsleia, eller de var uten egne havner.

Like epokegjørende var etableringen av *kredittinstitusjoner* i form av sparebanker fra 1850-tallet av. Disse medførte i første omgang at nord-norske handlende kunne løse seg fra avhengighet til sine private kreditorer, gjerne fortsatt Bergenskremmere.⁴³ Men det er vanlig å rekne med at sparebankene i neste omgang også fikk en frigjørende effekt til fordel for menigmann. Disse konsekvensene har Coldevin beskrevet på følgende måte:⁴⁴

«Sparebankene var til stor hjelp for den almindelige mann. Selv et lite banklån hadde den virkning at fiskeren kunde klare utrustningen til fiske uten kreditt hos handelsmannen. Dermed stod han fritt ved salg av fangsten og kunde opnå bedre priser. Ved at godseierne i siste halvdel av århundret solgte adskillig av leilendingsjorden til brukerne, fikk disse adgang til

å stille pant for lån i sparebanker og i Hypotekbanken. På denne måten ble kreditten litt etter litt løst ut fra den direkte sammenheng med vareomsetningen. Den nye bankvirksomheten betydde differensiering i forhold til de gamle mere primitive former. Utrederforholdet, den gamle kredittform, ble dermed overflødig. Det betydde at ett av de sterkeste bånd mellom nordlendingen og bergenseren og mellom handelsmannen og fiskerbonden holdt på å bryte.»

Slik har det rimeligvis foregått, bare med to forbehold. Løsrivelsen var nok hovedsakelig en langtidseffekt. Tradisjoner og gamle bånd lot seg neppe slette umiddelbart. Og det må gis rom for lokale varianter. Her blir det spørsmål både om utlånspolitikk, og, i nær sammenheng med denne, om sammensetning av og innflytelse i bankenes forstanderskap.⁴⁵ Likevel må adgangen til alternative kredittkilder ha vært av vesentlig betydning, økonomisk som sosialt. Helt generelt kan dette utledes av et forhold som også Coldevin tangerer i sitatet ovenfor. Det gjelder *den radikale eiendomsoverdragelsen* som foregikk til noe ulik tid rundt om i Nord-Norge, men i aksellererende tempo fram mot 1900-tallet.

Så seint som i 1825 var bare omlag 12 pst. av alle matrikulerte bruk i Nordland og Troms på bondehender.⁴⁶ Innen 1907 var forholdet vendt fullstendig opp ned, eller ned opp. Nå ble bare vel 14 pst. av bruka i hele Nord-Norge drevet av andre enn eigerne sjøl.⁴⁷ Salget av det benefiserte godset fra 1820-tallet av og den endelige utstykkningen av de store nord-norske proprietærgodsene⁴⁸ sist på 1800-tallet åpnet adgangen. Overskudd fra fiske,⁴⁹ etter hvert lånemuligheter og til sist også lønnsinntekter fra anleggs- og bergverksarbeid,⁵⁰ sørget for kapitalen.

Nord-norske bønder og fisker-bønder ble en stand av sjøleigere i løpet av 1800-tallet. Er det urimelig å rekne med at denne prosessen også rommet et moment av sosial reisning? Samtidig kom omsider *byene* ut av dødvannet.

I 1801 talte Tromsø bare 84 borgere, Hammerfest 77 og Vardø 80. Bodø på sin kant hadde så tungt for å legitimere sin eksistens og berettigelse, at det på 1840-tallet pågikk seriøse overlegninger om å flytte kjøpstadsrettighetene til Lofoten. Men før det gikk så langt, var omslaget meldt.

1. mai-demonstrasjon på Mo i 1904.

I mai 1902 ble The Dunderland Iron Ore Company stiftet og i løpet av sommeren kom rundt tusen arbeidere til Mo. Utpå høsten 1902 ble fagforeningene på Storforshei, i Mo og Båsmo stiftet.

(Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek)

I 1865 registrerte Tromsø 4073 innbyggere, Hammerfest 1547, Vadsø 1344, Vardø 830 og Bodø 519. Innen 1900 var Tromsø blitt en by med nesten 7000 innbyggere (6996). Hammerfest kunne oppgi 2300, Vadsø 1946, Vardø 2597 og Bodø 4877. Dessuten var Mosjøen kommet til på Helgeland fra 1874 og talte 1369 borgere i 1900. Flere byanlegg fulgte etter århundreskiftet, med Narvik i 1902 og Harstad i 1904.⁵¹

Fortsatt var det forholdsvis langt mellom relativt små byer, men *utviklingsretningen* kan vanskelig bety annet enn at byene fram mot midten og slutten av 1800-tallet, tok til å fylle sine tiltenkte funksjoner som handelssentra. Det og var et signal om at handelsmannsveldet måtte bli et interregnum.

Nye næringer

De nye næringenes utvikling og vekst hører inn under industrialiseringas historie. Men av en eller annen grunn har denne historien, for så vidt den angår Nord-Norge, i forsvinnende liten grad engasjert forskere. Av sammenfattende beskrivelser er Benums vesle artikkel i Ottar så langt det eneste bidraget. Den får da være vårt underlag.⁵²

Etter det Benum fant kan industrien i Nord-Norge omkring 1920 fordeles på fire hovedgrupper: gruvedrift, metallindustri, olje- og fettindustri og treindustri. Blant de tre amtene var «... Nordland (-) rimelig godt representert i alle fire grupper, Troms i tre (metallindustri, olje- og fettindustri, treindustri), men Finnmark bare i to (gruvedrift, olje- og fettindustri), ...⁵³ Mest ensidig var industri-sektoren i Finnmark, hvor gruvedrifta var viktigst. Minst industrialisert var Troms, hvor bedriftene også gjennomgående var minst.⁵⁴ Men i sum kommer Benum fram til at industrisektoren i det hele var av beskjeden økonomisk betydning. Han viser bl.a. til følgende data for industriens andel av sysselsatte, voksne menn:

Tabell 3.

Voksne menn med ene- eller hovedyrke i industri, i prosent av samlet antall voksne menn

Bygder:	1875	1891	1900	1910	1920*
Nordland	0,4	ca. 0,8	3,0	5,1	6,1
Troms	1,7	ca. 0,1	1,6	2,5	3,2
Finnmark	3,0	ca. 0,1	3,0	3,6	6,0
Byer:	1875	1891	1900	1910	1920*
Nordland	3,1	ca. 2,4	4,3	10,3	10,6
Troms	1,6	ca. 4,0	5,9	9,5	11,0
Finnmark	0,8	ca. 1,0	1,2	2,2	2,4

* = stipulerte tall

Benums oppstilling gir muligens et brukelig bilde av industrisektorens omfang. Mer diskutabelt er det om *folketellingenes* angivelser av *hovedyrke* er et godt nok mål på *industriens betydning*, det være seg i økonomisk eller i videre forstand.⁵⁵ Vår framstilling i

fortsettelsen skal begrenses til å utdype akkurat dette forholdet, og vi vil ta utgangspunkt i den eneste virksomheten som ruvet, *bergverksbransjen*. I tillegg synes også enkelte sider ved anleggsvirksomheten relevante å ta med i betraktning for vårt formål.⁵⁶

Ved århundreskiftet ble kopper og svovelkis ansett for de viktigste gruveprodukter hertillands. Iflg. den offentlige bergverksstatistikken for 1899 og 1900 utgjorde produksjonen på disse feltene 92 pst. av landets samlede malmproduksjon. Samtidig bemerkes det at produksjonen foregikk «saagodtsom udelukkende i de nordlige Dele af Landet . . .»⁵⁷ Status går fram av tabell 4:

Tabell 4.

Produksjon og produksjonsverdi kopper og svovelkis samlet i 1900

	Produksjon i tonn	Verdi i kroner
Riket	145 803	4 889 000
Nord-Norge (Tromsø Bergdistr.)	95 189	3 495 000

Til grunn for dette produksjonsresultatet i Tromsø Bergdistrikt lå det 458 769 utførte dagsverk ved ti forskjellige anlegg. Ett, Altens Kobbergruber, befant seg i Finnmark, og ett, Birtavarre og Moskogaisse Kobberfelter, i Troms. De øvrige lå i Nordland, men av disse hadde seks bare drevet sporadisk og med et belegg på under 30 arbeidere. Foruten de to nevnte gruvene i Finnmark og Troms, var det bare Bossmo Gruber i Rana og Sulitjelma Aktiebolags Gruber i Salten som bidro nevneverdig til produksjonsstatistikken. I en klasse for seg opererte sistnevnte. Med nesten 265 000 dagsverk ble det utført mer arbeid i Sulitjelma enn ved de andre tre store bergverkene i Nord-Norge til sammen. Forholdet framgår av tabell 5 hvor vi for sammenlikningens skyld også fører inn gruvene i Røros, som til denne tid hadde vært landets største bergverk:

Tabell 5.

Utførte dagsverk ved de fire største gruvene i Nord-Norge og ved Røros Kobberværks Gruber

Verk	Utførte dagsverk
Sulitjelma Gruber	264 780
Birtavarre Grube	67 024
Bossmo Gruber	58 565
Altens Kobbergruber	52 739
Røros Kobberværks Gruber	133 442

Sulitjelma-verkets utvikling var eksplosiv. Etter et par mislykka norsk-initierte forsøk, ble prøvedrift tatt opp med basis i svensk stor-kapital⁵⁸ fra 1887. Aktiebolaget Sulitjelma Gruber ble organisert fra 10. januar 1891. Etter første ordinære driftsår ble produksjonen oppgitt til vel 7000 tonn. Innen 1900 var årsproduksjonen passert 45 000 tonn. Da var gruvene i Sulitjelma, på mindre enn ti år, blitt landets desidert største bergverk. Produksjonen det året nådde nær dobbelt så høgt som den ved gruvene på Røros.⁵⁹

Dimensjoner og tempo gjør for så vidt tilfellet Sulitjelma spesielt. Vi kan m.a.o. ikke uten videre anta at alle forhold omkring *dette* bergverkssamfunnets framvekst var gjennomgående typiske. På den annen side virker det ikke urimelig å rekne med at nettopp dimensjonene bidrar til å *synliggjøre* mer allmenne prosesser og sammenhenger. Ut fra en sånn synsvinkel, men med det forbehold at det er en utviklings*retning* vi setter søkelyset på, skal vi se nærmere på noen sider ved rekrutteringa til bergverket.

Selve veksten innebar bl.a. at både *arbeidsplassen* og *samfunnet* omkring ekspanderte i samme takt.

I 1888 anslå bergmesteren arbeidsstyrken til 20 – 30 mann. Ved midten av 1890-åra kan man rekne med et *gjennomsnittsbelegg* på rundt 600 ansatte, og innen hundreårsskiftet passerte dette antakelig 900. For 1905 er det angitt en arbeidsstokk på nær 1700 ansatte.⁶⁰ Veksten bekreftes av kurven for folkemengden i Sulitjelma. Folketallet økte fra snaut 300 i 1891, til 1165 i 1900 og videre til nesten 3000 i 1910. Den overveiende del av denne folkeøkningen måtte stamme fra tilflytting, og to trekk synes umiddelbart slående.

Folk kom flyttende til fra praktisk talt hele landet. Blant rikets 20 amter kan vi finne igjen 16 oppgitt som hjemstavn i 1900.⁶¹ Men de kom også fra utlandet. Ledende administrativt og teknisk personell fra Tyskland, Østerrike og Sverige. Arbeidere fra Finland og særlig fra Sverige. På tellingsdagen utgjorde svenskene nesten 7 pst.

Men innafor denne vide rekrutteringsomkretsen skilte nordlendingene seg ut. 67 pst. i 1900 hørte hjemme i Nordland og ikke mindre enn 2/3 i Salten. Bare fra Saltdal, Folda og Skjerstad kom flere enn halvparten (56 pst.). Det var den korteste veien. Folk kom langveisfra, og de kom i stort antall fra bygdene omkring.

I tillegg var det de som kom og gikk, ustanselig. Rørosingen Johan Moen, som hadde arbeid på Hanken i Sulitjelma fra høsten 1898, forteller om det fenomenet:⁶²

«Hele kokklaget var fra Ålen og Hesjedalen. Der var ellers folk på Hanken fra alle landets kanter, og Sverige og Finland og Russland. De kom og reiste fra Ofofbanen, Gravhalsen og Bergensbanen, fra Vigsnes og, og Flekkefjordbanen kom dem fra, og Røros og Kjølvi. Noen kom rett over fra Sverige, over Jokkmok og Kvikkjok og Lommivatnet – mange for over der. Det skiftas ustanselig. De ble en måned, halve året – dro, skulle faen ikke komma til Lapplandshelvetet mer. Men så kom dem til Bodø, drakk seg blakk, stempla det dem hadde og måtte tilbake igjen.»

Før man eventuelt får tilgang på bedriftsoppgaver, viser det seg ytterst problematisk å måle gjennomstrømmingen. Men spredte opplysninger i bergverksstatistikken tyder på at Moens personlige erfaringer har et solid statistisk fundament. I 1890 heter det at 126 «i alt arbeidere» representerer «det gjennomsnittlige Belæg», mens det totalt i løpet av året har «i en kortere eller længere Tid været sysselsat 462 forskjellige Personer, . . .».⁶³ I 1897 anga bergmesteren et snitt på 411 arbeidere, men samtidig oppgir han at han ved befarung registrerte 850 personer i arbeid.⁶⁴ Bak uoverensstemmelser som disse er det nok delvis Jacob Johansen, Petter Henriksen og geliker vi møter igjen. Men de kan også for en del være utslag av en tredje tilpasningsform som vi begynner å ane konturene av i bergverkets nære omland.

Vi lar *Hans Pedersen* være et eksempel. Han var sønn av Peder Olsen, eiger til et bruk i Sørfold. I 1900 registrerte folketellinga Hans som scheider ved Sulitjelma Gruber. Innen 1907, viser matrikkelen, var han blitt bonde på halve farsgården. Og for *bonden* Hans Pedersen kan *lønnsarbeidet* ha vært en valgt forutsetning, en nødvendig inntektskilde, slik *fisket* hadde vært det for nordlandske jordbrukere gjennom århundrer før. Om han i så fall delte dette valget med mange, vet vi foreløpig lite eksakt om, men eksemplene kan forfleres og andre moment peker i den retningen. For alle *kort-distansevandrerne* blant arbeiderne i Sulitjelma var det *fullt mulig* å pendle, eller sesongmigrere, til gruvene. Det har ikke vært *nødvendig* å oppgi farsbruk, eller ønske om å skaffe seg bruk. Da kan vi heller tenke oss at lønnsarbeidet *erstattet* fisket i en variant av det tradisjonelle kombinasjonsbruket, og slik at ei stor gruppe mennesker fikk materielt feste i den nye tida, uten helt å miste tilknytningen til den gamle.⁶⁵ Ved siden av *gruveproletaren* og *slusken* finner vi *arbeiderbonden/bondearbeideren*. På denne måten framstår veksten i bergverkssamfunnet som summen av flere slags møter. Mellom utlendinger, søringer og nordinger. Mellom en voksende, bofast lønnsarbeiderklasse og vandrende slusk på den ene sida, og pendlende bygdefolk på den andre. Poenget i denne sammenhengen er nettopp at de møttes, og tilsvarende møter foregikk andre steder under liknende vilkår.

I Ofoten ble jernbanen til malmleiene i Norrbottens län videreført og fullført i åra fra 1898 til 1902/03 i et samarbeid med den norske og svenske staten og Luossavaara-Kirunavaara Aktiebolag. Prosjektet var storstilt og i gjennomsnitt skal 2 – 3000 mann til sammen ha vært i sving med bygginga på norsk og svensk side av grensen.⁶⁶ Rekrutteringa foregikk i hovedsak etter det mønster vi har avdekket ovenfor. Men med den forskjell at innslaget av svensker og nordinger var enda mer markert.⁶⁷ Det var også gjennomstrømningshastigheten. Mens 1540 arbeidere i tredje kvartal 1900 er notert som det høyeste antall på norsk side ved ett enkelt tidspunkt, skal så mange som 8810 ha vært tatt inn på anlegget i alt. Dette tallet inkluderer et ukjent antall Tordenskjolds soldater, de som sluttet og vendte tilbake i flere omganger. Likevel var gjennomtrekken kolossal. Bare de færreste, om noen i det hele tatt, ble ved banen gjennom hele anleggstida. Ved det ene byggetrinnet ble

det i 1900 tilsatt 1528 personer. Men bare 86 av disse utførte et helt årsverk hver. Pr. arbeider var gjennomsnittet det året *62 dagsverk*. Dessuten var anlegget i seg sjøl naturligvis av begrenset varighet og kan i den forstand som virksomhet ikke sammenliknes med bergverket. I Ofoten avfødte det ikke desto mindre utskipningshavna, jernbane- og arbeiderbyen Narvik. Og for de som ikke valgte å bli da baneprosjektet ble sluttført med gradvis nedtrapping utover i 1902, bød det seg nesten like store nye muligheter til arbeid sør i Rana. Der kom bygginga av jernbanen mellom Gullsmedvik og Storforshei i Dunderlandsdalen til å pågå de neste fire åra.⁶⁸

I Nord-Norge var det ganske sikkert Nordland som mest ble merket av den hektiske aktiviteten som preget anleggene og bergverksdriftas første fase. Men i noen grad må linjene kunne trekkes videre. I muntlige beretninger går *Birtavarre* i Troms igjen med liknende klang som «Sulis» og Ofoten. Fra 1906 kom *Aktieselskabet Sydvaranger* til å spille en omskapende rolle for Varangerområdet og Finnmark helt på linje med Sulitjelmas i Salten og Nordland.

I et næringskart framstår bergverkssektoren og anleggsvirksomheten bare som lommer. Virkningene rakk likevel langt utover lokaliseringens grenser.

Karakteristisk er *den hurtige ekspansjonen på svære arbeidsplasser*. Det innebar at tusentalls mennesker kom og gikk, fór forbi og trakk flere med seg. Lokalmiljøer over hele landsdelen, men kanskje særlig i Nordland, måtte bli berørt alt etter som stadig flere reint personlige bånd ble strukket til et helt nytt arbeidsmiljø. Dette miljøet var *kosmopolitisk*, og det utgjorde stammen i en *lønnsarbeiderklasse* som både var *sterkt konsentrert* og *uhyre mobil*. Den kombinasjonen la grunnlaget for ytterligere ringvirkninger.

«En gammel erkjennelse», hevder Coldevin, «går ut på at det er produksjonsforholdene og ervervsmulighetene som former samfunnet, som bestemmer de enkelte klassers stilling til hverandre».⁶⁹ På grunnlag av overlevingsvilkår og levebrødsalternativ skapes det rammer, kunne man si, økonomiske, men og sosiale og dermed også politiske. Motsatt kan man tenke seg at *fundamentale endringer* i betingelsene for å overleve får følger for slike rammer, ved at det dannes forutsetninger for å forme nye. I Nord-Norge var sånne grunnleggende omkalfatringer under full utvikling fram mot siste hundreårsskifte.

Det gamle handelsmonopol var definitivt brutt. En lokal handelsmannsstand etablerte seg i myndig posisjon mellom fiskerbondedalmuen og sørnorske kapitalsentra. Reorganiseringen av den livgivende handelen medførte bl.a. at fiskerbonden for første gang i historien fikk møte sin kreditor bokstavelig talt i døra. Overskuddstilegnelsen ble så og si personifisert – konkret i sin aller ytterste konsekvens. Opplevelsen var neppe behagelig:

«Denne utviklingen var i og for seg ingen fordel for fiskerne. Mens Bergens-kjøpmannen var en fjern herre, satt disse nye handelsmennene hjemme i bygda og kunne følge fiskeren i hans næring og bruk. Handelsmannen eller kremmeren som han het i lovspråket, tok jo imot all fisken og skaffet mel og utrustning tilbake. Han hadde sine skyldbøker, og hvem stod ikke der. Han kunne som ingen annen sette tommeskruen på den stakkars fiskeren. Derfor var han vel ofte mer fryktet enn aktet.»⁷⁰

I denne nære erfaringen lå spirer til uro som gjorde sitt til å fylle misnøyens beger. Særlig siden fiskerbonden sjøl heller ikke lenger riktig var den samme.

Parallelt med at det ble så mange flere nordinger, kunne langt de fleste med tilgang til jord slå seg opp som eigere. Den sosiale mobiliteten fulgtes dessuten ad av en geografisk. Store flyttebevegelser foregikk gjennom hele 1800-tallet, og i større grad enn fra, dreidde det seg om flyttinger og vandringer innen og til landsdelen. De foregikk mellom bygder, mellom regioner, mellom landsdeler og over landegrenser og vitnet om utganger og spredte impulser. Lenge var det de næringsgreiner det gamle samfunnet var tufta på som absorberte folkeøkningen og flyttemassene. Men fra sist på 1800-tallet åpnet det seg også alternativer, i Amerika, i framgangsrike byer og ved bergverk og anlegg. På den måten ble rotfesta miljøer og tradisjonelle levemåter brutt opp.

Den «eldgamle nordlandske samfunnsorden måtte nødvendigvis bryte sammen da den nye tid satte inn for alvor mot slutten av forrige århundre», oppsummerer Coldevin.⁷¹ Til den nye tida rekner han helst «moderne kredittvesen, dampskipslinjer og en friere handelslovgivning», men han tar også med «en ny sosial tankegang» blant sprengningskreftene. Denne tankegangen var det ikke minst

arbeiderbevegelsen som gjorde seg til talsmann for. Det som trengtes for at den skulle fenge, var gnister som tente og initiativ som anviste perspektiver.

Forutsetninger

Idéene som ga det sosiale oppbruddet innhold og politisk retning kom til Nord-Norge langs mange kanaler. Spennvidden kan illustreres ved to eksempler.

Lengst øst i Finnmark slo den stigende, russiske revolusjonens vingeslag innover et nord-norsk pionermiljø. Forbindelsens røtter strekker seg langt tilbake som et vesentlig trekk ved *Nordkalottens historie*. Gjennom et par hundre år var det sementert avhengighetsbånd mellom russere fra Kvitsjø-traktene og nord-norsk kystbefolkning via den omtalte pomorhandelen. Til tider hadde russemjølet vært regelrett livbergende for folk i Troms og Finnmark.⁷² Om de langsiktige, holdningsskapende virkningene av denne århundrelange kontakten reflekterer Arthur Brox:⁷³

«Russehandelen er et eksempel på fredelig samkvem i enkle frie former mellom to nabofolk som trengte hverandre. Begge disse folka holdt til i en barsk og bortgjømt utkant av verda, hvor striden for tilværet var hard og hvor uår og hungersnød ofte kom på. Dette tvang dem til å søke sammen og dra nytte av hverandre. Samkvemmet var til like stor fordel for begge parter, og det skapte godvilje mellom nordmann og pomor som har satt djupe spor i sinn og tanke hos den eldre generasjon av fiskere i Nord-Norge.»

Mot en sånn bakgrunn kunne også kampen mot tsarveldet vinne støtte og sympatisører. I Kirkenes omkring Wesselfamilien og i Vardø omkring Egede-Nissen vokste det fram miljøer som aktivt stilte ressurser og arbeidskapasitet til beste for russiske revolusjonære. Der ble flyktninger huset. Agitatorer ble skaffet befordring. Skrifter og brosjyrer ble trykt og smuglet inn i Russland. På denne fronten kom både trykkeriet til avisa *Finnmarken* og pomorflåten til nytte.⁷⁴ Påvirkningseffekter og konsekvenser av denne aktiviteten og kontakten lar seg vanskelig måle, men så vel Wessels som Egede-Nissen var samtidig frontfigurer ved organiseringen av en

nord-norsk arbeiderbevegelse. Den revolusjonære virksomheten i Finnmarks grenseland avtegner én dimensjon. En annen finner vi spor av «i ei lita avstengt bygd i Rana». ⁷⁵

Ved årsskiftet 1892/93 var *Langvassgrændens læse- og diskussionsklub* stiftet. Iflg. organisasjonsveteranen *Ole Jamtli* var den tenkt som en fostringsklubb for radikale debattanter som ville yte krefter for samholdssaken: «... der fremkom tanken om å organisere seg i fellesskap og der diskutere i fellesskap for å komme frem til en felles forståelse av de mange store spørsmål som ville melde seg gjennom tiden. Det var organiseringen av fellesskapet, å dyktiggjøre seg i diskusjonene, og i skrift og tale legge frem sine krav for det borgerlige samfunns organer.» ⁷⁶ Hvorvidt denne klubben, som det er hevdet, ⁷⁷ også var den første sosialdemokratiske foreningen i Nord-Norge, kan diskuteres. ⁷⁸ Det følgende utdraget fra forhandlingsprotokollen beretter i alle fall om et vidtfavnende perspektiv:

«År 1893 den 18. februar holdtes møte i Langvasgrend Læse, og diskussionsklub. Til behandling forelå:

Arbeiderspørsmål.

Samtlige i diskusjonens deltagende talere kritiserte skarpt den stedfunne utplyndring av den arbeidende befolkning. Etter en lengre diskusjon vedtokes enstemmig følgende resolusjon. Nærværende forsamling uttaler: Arbeidet er kilden til all samfunnsmessig rikdom og kultur, derfor bør *hele utbyttet* tilfalle den der arbeider. Forsamlingen slutter seg forøvrig til de bestræbelser hvis ene mål er, ved en ekspropiasjon at forvandle arbeidsmidlene, grunn, jord, fabrikker, bergverker, samferdselsmidler, maskiner og verktøy m.v. til hele samfunnets felleseiendom.» ⁷⁹

Dette høgst lokale, nesten merkværdige fenomenet har også sin plass i en videre sammenheng. Bak sto nemlig ranværingen *Hans Berntsen*, og diskusjonsforeningen markerer bare innledningen på en av de mest oppsiktsvekkende agitasjonskarrierer i norsk arbeiderbevegelse i det hele. Berntsen måtte gi seg p.g.a. sjukdom i 1911. Fram til da skal han ha rukket å sette i gang innpå 400 fagforeninger! ⁸⁰

Russiske revolusjonsagenter i det grenseløse Finnmark og debat-

terende bygdefolk i en avkrok i Rana illustrerer et mangfold av impulser, men vitner dessuten om at der det var initiativ, kunne det også vinnes gjenklang. Ut fra denne synsvinkelen skal vi se hvordan det *organisatoriske* gjennombruddet i hovedsak lot til å ta form av ulike næringsvilkår.

Opptakten i Troms var tilsynelatende tilfeldig og nært knyttet til personen *Alfred Eriksen*.

Eriksen kom som prest til Karlsøy i 1891 og soknet da politisk til Venstre. Ei tid fungerte han også som formann i Venstres amtsforening, men kom på kant med partiet etter stortingsvalget i 1900. Bakgrunnen for striden er uklar, men refererer seg tydeligvis til splid om så vel personer som standpunkter. O. M. Gausdal, en av Eriksens nærmeste støttespillere på denne tida, mener en opplagt utnevnelse av Eriksen til Stortinget ble sabotert ved et komplott på valgmannstinget, satt i scene av utsendinger fra sør- og midtfylket.⁸¹ Selve valget hadde gitt forhåpninger, og da Eriksen ikke nådde opp på valgmannstinget, munnet frustrasjoner hos tilhengerne ut i et fraksjonsmøte. Eriksen og et femtitalls valgmenn satte hverandre stevne på Klæboes Hotel i Tromsø. Etter det Gausdal forteller var det denne forsamlinga som besluttet å danne Tromsø Amts Arbeiderparti og å starte avisforetakend *Nordlys*. På dette møtet skal det også ha vært full oppslutning om Eriksen som parti-formann og redaktør.

Det er Gausdals framstilling som gjengis i den offisielle partihistorien,⁸² men i sin avhandling om valget i Troms i 1903, reiser *Ola Teigen* rimelig tvil om at møtet på Klæboes Hotel virkelig gjorde så vidt konkrete vedtak.⁸³ Bl.a. fortsatte Eriksen som formann for Venstres amtsforening ennå et par år, og det kan se ut som om han i det lengste primært satset på å erobre sitt gamle parti for seg og sine standpunkter.

Et avgjørende skritt mot brudd ble tatt med innbydelse til aksjetegning på *Nordlys* høsten 1901, og allerede fra første avisutgivelse ble konfrontasjonslinjer med profilert innretning trukket opp. Med redaktør Eriksens ord i presentasjonslederen:⁸⁴

«Derfor tiltrængtes det et nyt blad.

Likesom de smaa og undertrygte rundt omkring ellers samler sig for at kjæmpe om sin ret, er den samme bevægelse i færd

med at opstaa ogsaa mellom os. Den store arbeidende klasse vil ikke lenger sløvt og taalmodig finde sig i de rikes og mægtiges haarde og hjærteløse herredømme. Sammenligner vi tilstanden nu og for 10 aar siden, kan der ikke være tvil om det. Nu rører det sig helt andre tanker og følelser i folkets store og brede lag.

Saa ny er bevegelsen endnu her hos os, at den engang ikke bærer noget bestemt, samlende navn. Men vi er vis paa, at den fra idag vil vokse i styrke og klarhet, og den store klasse av gaardbrukere og arbeidere og alle som tror paa retfærdigheten, vil slutte sig til den.

Her er det vort blad har sin plads. Med fuld bevisthed sætter vi os til maal at kjæmpe for smaakaardsfolkets frigjørelse. Paa alle omraader skal vi arbejde for at de tilsidesatte og undertrykte i samfundet vinder sin ret.

Vort blad vil søke at utbrede forstaaelse for hvad der ligger i denne sak. Gjennem det skal troen paa den store sak økes, og der skal skapes en fylking, fuld av levende samfølelse og begejstret kraft.»

Teigen mener at Eriksens *partipolitiske* plassering ennå da han skreiv denne lederen var uklar. Det ble ikke eksplisitt gitt tilslutning til DNA, og Eriksen *definerte* ikke sitt grunnsyn som sosialisme.⁸⁵ Men dette er forhold som like rimelig kan forklares som taktisk motivert forsiktighet i et ukjent terreng. På denne tida var Arbeiderpartiet fortsatt et helt ubeskrevet blad i nord-norsk sammenheng, knapt mer enn ei sør-norsk sekt.⁸⁶ I alle tilfeller var det eventuelt en uklarhet som ikke vedvarte. Bare et par måneder seinere trakk Eriksen seg fra formannsvervet i Venstre, og fra seinsommeren 1902 løsnet skredet i form av en rekke foreningsstiftelser.

Helgøy arbeiderforening ble dannet som den første sist i august. I løpet av mindre enn to måneder var åtte foreninger organisert, og da *Tromsø Amts Arbeiderforening* ble konstituert 10. desember 1902, representerte den en samling av 17 lokale foreninger.⁸⁷ Samlingsmøtet bestemte at amtsforeningen skulle stille på DNAs landsmøte det følgende året.

Organisasjonsreisningen kom som en farsott og vitner om kalkulerert innsats. Eriksen sjøl utfoldet stor aktivitet. I partihistorien blir

han framstilt i en egen aura, som selve grunnleggeren. «Uten å nedsette noen annens innsats på noen måte eller å gå noen annens ære for nær, bør det slås fast at det er denne mann som først og fremst har æren av å ha plantet sosialismens sæd i Troms og for stiftelsen av Tromsø Amts Arbeiderparti.»⁸⁸ Om Eriksens sentrale posisjon er det ingen grunn til å reise tvil. Han nedla et stort praktisk arbeid i form av agitasjonsturnéer. Som redaktør av *Nordlys* var han arbeiderforeningenes propagandist framfor noen. Og han fungerte som den samlende personlighet. En prest kunne *legitimere* et politisk opprør.⁸⁹ Men Eriksen var slett ikke aleine. Den flittigste foreningsstifteren i Troms var antakelig *Olav Dalsbø* fra Målselv. Andre foreninger kom i stand på helt lokalt initiativ.⁹⁰ Gausdal beretter om utstrakt offervilje og ubeskåret, nesten religiøs idealisme:

«Det manglet ikke på kræfter, som var villige til å ofre sig for vor sak. Når jeg tænker tilbage over det som foregikk i disse socialismens barndomsår i Troms, reiser det spørsmålet sig: Hvad var det egentlig, som bevirket og fremkaldte den offervilje og arbejdsglæde som besjælet os. Der var ingen personlige fordele å opnå. Vi reiste på egen bekostning og holdt foredragene gratis.

Jeg tar vel neppe feil når jeg mener, at årsaken lå i den høie ideale opfatning vi hadde av socialismen og som ble forkynt purt og rent. Det socialistiske samfund strålte os imøte med en både etisk og estetisk glans, som ikke lot noen uberørt. Derfor bredte bevægelsen sig i alle bygder med en ufattelig hurtighet. Det var som en religiøs vækkelse.»

Men ellers er det interessante spørsmålet heller hvordan dette arbeidet, som resulterte i valgtriumfen året etter, kunne lykkes. Det ser ut til at særlig tre forhold kan vektlegges. Selve *organiseringen* for det første. Dernest, i intim sammenheng med organiseringen, *den systematiske agitasjonen* som mobiliserte så vel på basale motsetninger som på dagsaktuelle saker. Til sist kom *konjunkturrelle forhold* i fiskerinæringa til å legge ytterligere vekt til agitasjonens poenger. Kombinasjonen skapte eksplosjonskraften.

Som Teigen peker på fantes det et organisatorisk tomrom. Høyre og Venstre fungerte i praksis som partier bare i forbindelse med stortingsvalga hvert tredje år. Manglende kommentarer og reaksjo-

ner i Venstreavisa *Tromsø* tyder på at man på det hold ble «tatt på senga», og da var det blitt for seint.⁹¹ Til valgkampen i 1903 mønstret de borgerlige partienes motstandere et vel beredt nett av lokale foreninger. Bare det var en historisk nyskapning, og overraskelsesmomentet var helt på sosialistenes side.

Organisasjonsapparatet var et redskap og bidrar til å forklare mobiliseringsgraden. Selve mobiliseringa var en frukt av rådende motsetninger og materielle forhold.

Helt i sentrum sto kampen mot nessekongeveldet. Veteranen A. Haugjords beretning forteller om hvordan dette kunne oppfattes og utlegges:⁹²

«Jeg kom hit til Karlsøy i 1893 . . . Forholdene for befolkningen var mer enn sørgelige: Elendige husbygninger, få og små båter og lite driftsmidler forøvrig. *Men handelsmannen hadde pant i alt.* De fikk varer hos ham på «borg», selvfølgelig til altfor høye priser, og de leverte sin fisk og de kreaturer de kunne avstå til ham. Fiskeprisene ble satt *etter at handelsmannen hadde solgt fisken*, og han kunne da regulere prisen som han fant passende. Det var en glimrende forretning å være handelsmann! Da Helberg kom til Karlsøy eide han intet, men da han hadde vært her i 30 år, eide han en formue på 300000, og det etter at han hadde ført et stort hus og kostet sine mange barn på de beste skoler. Men det verste var at folkene ikke var bare økonomisk underkuet, men de var også åndelig underkuet. De turde ikke si handelsmannen imot eller gjøre noe som han ikke likte. Gjorde noen det, kom straffen: nektelse av kreditt eller auksjon over kreaturer eller annet. Sådan her og sådan i de fleste bygder her nord. *Det var opprørende å se. Det måtte da melde seg som en stor oppgave å søke å frigjøre folket fra handelsmannsherredømmet.*»

En nøktern vurdering var dette ikke nødvendigvis, men det dokumenteres ei *holdning* som var utbredt, og som *Nordlys* og Eriksen visste å spille på i fullt mon. I den forbindelse var Eriksens personlige feide med handelsmannen Helberg trolig også av stor politisk betydning.

I to omganger sto de overfor hverandre i rettssalen. I 1900 var Helberg stevnet for injurier. Året etter var Eriksen på tiltalebenken

for å ha ødelagt en kontrakt hvor en fiskerbonde overdrog (konas) jord til handelsmannen. Ved begge anledningene trakk presten det lengste strå.⁹³ I det siste tilfellet prosederte Eriksen utislørt politisk: saken gjaldt etter hans mening forsvar av fattigfolks interesser mot rikfolks overgrep.⁹⁴ På den måten var han i stand til å tilføre, ikke bare Helberg, men hele den sosiale og økonomiske institusjonen han representerte i folks bevissthet, et slag som vakte oppsikt – iflg. Teigen også begeistring. En sånn manns kamp var det mange som kunne identifisere seg med.

To andre saker på dagsorden gjaldt russehandel og kvalfredning. Den første ga mer ammunisjon til kampen mot handelsmennene. Fra handelsmannshold var det reist forslag til Stortinget om å forby russehandelen utenom sommermånedene (makketida). Det var et reint interesseframstøt mot sjenerende konkurrenter. Framlegget ville, om det var blitt vedtatt, trygget handelsmennenes økonomiske kontroll versus almuen. Det var et framstøt som ga arbeiderforeningenes agitatorer flere gode kort.

Kvalsaken var av rikspolitisk karakter og satte sterke stemninger i sving over nesten hele landsdelen. Opphisselsen må sees i sammenheng med konjunktorene i de store sesongfiskeriene. Trenden var katastrofal.

Etter et rekordopptak i Lofoten på 38 mill. skrei i 1895, var fangsten redusert til bare vel 8 mill. i 1900. Fangstfallet ble i noen grad kompensert ved en viss prisoppgang, men totalutbyttet ble likevel halvert fra 6,9 mill. kroner i 1895 til 3,46 mill. i 1900. Fram til 1903 økte opptaket igjen, men passerte ikke 14 mill. fisk, og utbyttet sank til et nytt lavmål på 3,29 mill. kroner.⁹⁵ Tilsvarende dårlig utviklet vårfisket på Finnmark seg. Der falt fangstutbyttet fra 40 000 tonn i 1900 til en bunn-notering på 15 000 tonn i 1903.⁹⁶ Like drastisk falt ikke skreiopptaket i Troms disse åra. Likevel var 1903 et betydelig dårligere år enn de to foregående og verdiutbyttet ble mer enn halvert fra over 1,6 mill. kroner i 1901 til 731 000 i 1903.

Fiskerne sjøl hadde en forklaring på svikten: desimering av kvalstammen etter flere ti-år med intensiv jakt.⁹⁷ Man mente at kvalen dreiv lodda mot land og at torsken fulgte etter. Uten kval skulle det heller ikke bli torsk langs kysten, og konjunktorene lot til å gi fiskerne rett. Teorien om at kvalen styrte fiskens vandringer

hadde imidlertid ingen støtte i fiskeriforskningsmiljøet, og rikspolitikerne var uvillige til å gripe inn med reguleringer av kvalfangsten. Fra Nord-Norge måtte det se ut som de nasjonale og internasjonale fangstselskapene hadde større innflytelse blant de etablerte lovmakerne enn fiskeralmuen. Innen 1903 var stemningen brakt til bris-tepunktet:

«Paa massemøte i Hamningsberg 26. mai blev følgende resolution enstemmig vedtat:

Undertegnede, som anser Kvalfangstens fortsættelse for at være ruinerende for Finmarkens fiskerier henstiller til Statsmyndighetene uopholdelig at vedta effektive kvalfredningslover.

Dette krav som har vært fremsat stadig og med styrke i over en mandsalder maa en gang bli hørt. Det kunde ellers let hende at fiskerne – for hvem denne sak først og fremst er en livssak – selv nødsages til at ta den i sin egen haand med de midler som disse endnu raader over, selv om saadanne midler vil bli dømt som radikale.

Utvandrerstrømmen fra Norge har alt tat slike dimensjoner som maa vække bekymring hos landets fædrelandssinnede borgere. Et middel har man endnu tilbage, som kan bidra til at hindre masseutvandring fra Finmark hvis eneste hovednæringsvei er fiskeriene, og det er at søge om man kan faa tilbake de gode, gamle loddefiskeriene som en gang var Finmarks guldgruber. Det mener vi først kan opnåes naar effektiv kvalfredning er gjennomført. Som meningsberettigede borgere i landet forlanger vi at bli hørt i denne livssak for oss og vore efterkommere uanset hvilket resultat «vitenskapelige sports-mænd» (F. Nansen?, nhf) end maatte komme til om kvalfangstens skadelighet og ikke skadelighet. Vi bygger vort krav paa menneskealders praktiske erfaring.

Hamningsberg mai 1903

Denne resolution er undertegnet af 292 fiskere og fiskerinteresserte.

Nordlys, 3.6.1903»⁹⁸

Det var den ulmende konflikten i stemninger som dette, som like etter toppet seg i stormløpet mot kvalstasjonen i Mehamn. Den gryende arbeiderbevegelsen i Troms markerte stillingtaken ved å gjøre kravet om øyeblikkelig fredning til den andre hovedsaken på sitt valgprogram.⁹⁹

Sosialismens inntog i Troms er blitt nært knytta til sokneprest Alfred Eriksens navn. Hans motiver for å stille seg i spissen for en politisk reisning under arbeiderbevegelsens perspektiver, er ikke klarlagte. Motstandere insinuerte at den refuserte Venstre-kandidaten primært var ute etter å sikre seg en tingtaburett. Det kan anføres momenter som tyder på at presten i alle fall gjennomløp en radikaliseringsprosess, at han kanskje ble båret fram fra et uavklart eller uklart ideologisk utgangspunkt på stemninger han sjøl var med på å gi retning. Men for oss er det i så fall *eksistensen* av disse stemningene og *materialiseringen*, om vi kan si det slik, i den vedvarende oppslutningen om Arbeiderpartiet, som er hovedsaken. For så vidt plasserer Eriksen seg i en sammenheng som strakk seg langt utover hans person.

Mot en bakgrunn av et arkaisk fåmannsvelde som var i ferd med å gå i oppløsning, kom økonomiske og sosiale forskjeller til å framstå i desto grellere kontrast. Under slike forhold var det *mottakelighet* for idéer om alternative ordninger, og så meget mer som agitasjonen for disse idéene kunne knyttes konkret til almuens overlevingsvilkår i det hele. Arbeiderbevegelsens parti hadde navn på uretten som ble følt, og løsning på elendigheten som ble opplevd.

Arbeiderbevegelsens gjennombrudd i Troms betegner arbeiderbevegelsens *politiske* gjennombrudd i nord. Det gjorde sin virkning og skapte inspirasjon til etterfølgelse andre steder. Fra Fauske i Nordland forteller *Hans Trondsen* at det var valgresultatet i Troms og Narvik som ga motet til å realisere en alt lenge tenkt tanke, da *Valnesfjord socialdemokratiske forening* ble stiftet i romjula 1903.¹⁰⁰ Omtrent samtidig så en sosialdemokratisk partiforening dagens lys på Rognan i Saltdal. Disse to, sammen med et par foreninger i Vesterålen og visstnok en i Svolvær,¹⁰¹ dannet Nordland amts arbeiderparti vinteren 1904. Amtsforeningen fungerte bare et par års tid. Med overgangen til direkte valg i enmannskretser fra og med valget i 1906, ble det mer hensiktsmessig å organisere krets-partier. I Nordland kom imidlertid framgangen ikke like umiddel-

bart overbevisende som den vi har skissert i Troms. Her ser det ut til at den politiske reisningen, slett ikke utelukkende, men som et karakteristisk trekk, fulgte i den *faglige* bevegelsens kjølvann. Tilfeldig er det ikke at den første utsending fra Nordland som registreres på et DNA-landsmøte, stilte for to faglige foreninger. Det var *Nils Berntsen* (bror til Hans) som møtte for «Bosmo og Fauske arbeiderforeninger» i 1897.¹⁰² Registreringen gir oss føringer både til datering og til sammenhenger.

Bosmo Bergarbeiderforening var stiftet høsten 1896. Der hadde Hans Berntsen minst én finger med i spillet.¹⁰³ Om lag på samme tid var *Fauske og Omegns Arbeiderforening* dannet ved Ankerske Marmorbrudd. Der møter vi den *svenske* kransebinderen *Petreus Matteus Nylander* for første gang i nord-norsk arbeiderhistorie.¹⁰⁴ Men ingen av disse foreningene ble mer enn varsler. «Nylanderforeningen» (Odlaug) sovnet inn da svensken kort tid etter dro videre nordover. Bosmo-foreningen overlevde ikke den første konfrontasjonen med de belgiske driftsherrer i 1898. Som et ledd i en boikottaksjon hadde de fleste medlemmene forlatt arbeidsplass og sted, og da arbeidet smått om senn kom i gang igjen – med nye folk på de gamle vilkår – var foreningen i realiteten gått i oppløsning.

Den første levedyktige foreningen ble organisert på en annen kant, i *Ofoten*. Baard Jensen, som var streikeleder ved det engelske anlegget i 1888, forteller at da anleggsvirksomheten ble gjenopptatt ti år seinere, var det «vanskelig at finde en Mand som ikke visste noget om Arbeiderbevegelse». Men han legger også til at «det var talt lite om arbeiderforening i den tiden, det var alltid tale om farten i arbeidet og fortjenesten».¹⁰⁵ Det var heller ikke ved selve *banen* den første vellykka foreningsdannelsen fant sted. Den foregikk nede i *byen*, i Narvik, og initiativet fulgte med et *svensk arbeidslag*.

Svenskene hadde drevet med vei- og brakkebygging oppe ved riksgrensa. Sist på året i 1898 var de trukket ned til Narvik. Sammen med noen få nordmenn, i alt skal det ha vært ti menn og fire kvinner, holdt de møte 2. juledag på Kalstads Kafé for å høre den kjente agitatorene *Helene Ugland* tale. Og denne forsamlingen var det som etter foredraget gikk inn for å stifte *Narvik Arbeiderforening*. Selve stiftelsesmøtet ble avholdt 1. januar 1899, og fra 7. mai samme år var foreningen tilsluttet Arbeidsmandsforbundet og gjennom det Arbeiderpartiet.

Narvik Arbeiderforening kan illustrere en spennende dimensjon ved den nord-norske arbeiderbevegelsens tidlige historie som særlig forfatteren *Dag Skogheim* har vært opptatt av i sine bøker: den påvirkningsfaktor som lå i det kosmopolitiske miljøet ved anleggene og gruvene. «Det som særpreger nord-norsk arbeiderbevegelse i tiden omkring 1890 – 1920,» poengterer han et sted, «er det flernasjonale: nordmenn, samer, svensker, finner og russere.»¹⁰⁶ Han tenker seg et proletært fellesskap av rallare, vandrende geseller og russiske revolusjonære som vekslet kunnskaper og utvekslet erfaringer seg imellom, før de fór fra hverandre igjen og spredte holdninger og tanker videre.

I Ofoten får vi gode belegg for så vel anleggsmiljøets som den vandrende agitasjonens betydning for organisasjonsreisningen. Slik arbeidsfolk uavlatelig kom og gikk, er det f.eks. ikke urimelig å rekne med forbindelser til arbeidermiljøet ved gruvefeltene i Malmberget og Gällivare. Der var Norrbottens første fagforening, *Malmbergets Arbetareförening*, i aktivitet fra januar 1895. Og i Narvik Arbeiderforening ble det første styret fylt opp med bare svensker.¹⁰⁷ Formann ved stiftelsen ble svensken Joh. *Nyström*. I 1902 opererte kransebinderen fra foreningen i Fauske, Nylander, i samme vervet. Og forbindelsene kan følges videre. Da arbeiderne ved Sydvaranger-verket dannet forening i 1906, ga de den navnet *Nordens Klippe*. Navnevalget var bevisst symbolsk: «... Vi har kaldt vor forening Nordens Klippe. Ved at kalde den så har vi lovet meget, og vi vil prøve at holde hvad vi har lovet.»¹⁰⁸ Nesten som en oppfyllelse av kalottvisjonen dukker Nyström opp igjen. Nok en gang opptrådte *svensken* som pioner i *nord-norsk* arbeiderhistorie ved å la seg velge til formann for enda en nystiftet forening. Og Nyström kom ikke alene. Den vandrende Nylander endte sine dager i Kirkenes, etter ei årrekke som avholdt vaktmester på Folkets Hus.

Likevel er det ikke sikkert at Narvik Arbeiderforening danner mønster i alle henseender. Som «en utpreget arbeiderby» (Forselv) under etablering, var Narvik spesiell. Der var det ingen fundamenterte barrierer å overskride. Byens og klassens vekst gikk i hånd i hanke som to sider av samme sak. Fra Narvik Arbeiderforening i 1899 til stiftelsen av *Narvik socialdemokratiske forening* like før stortingsvalget i 1903, behøvdes knapt modningstid, og arbeidernes parti var byens dominerende fra samme tid.

Andre steder slo omstendigheter annerledes ut og demonstrerer de vanskene fagorganisasjonspionerene hadde å overvinne.

I sin utgave av 8. september 1902 bekjentgjorde *Dunderlandsdølen* at nå var «H. Berntsen, reisesekretær for Norsk Arbeidsmandsforbund . . .» på foredragsturné oppover dalen. I løpet av den turen rakk han å gjenreise Bosmo-foreningen og i tillegg stifte tre helt nye foreninger: *Plura Arbeiderforening*, *Nordlyset* på Storforshei og *Mo Arbeiderforening*. Tida skulle være moden, for nå var anleggsevenytret i Dunderlandsdalen begynt. «På steder hvor man før har levd i idyllisk ro, uberørt av tidens voldsomme rivninger, kommer storindustrien og storbedriften med sin larmende virksomhet og omskaper forholdene på en ganske kort stund,» heter det i et samtidig skrift.¹⁰⁹ Og sånn måtte det føles når 1500 – 2000 arbeidere kom svermende innover for å bygge jernbane. Det var fiskere og bondegutter fra de lokale traktene som strømmet til, men også skarer av erfaren slusk. Som nevnt ble arbeidet på Ofotbanen fullført nettopp i 1902, og da passet det akkurat å søke seg til Mo. Organisasjonstanken var derfor godt kjent også langs Dunderlandsanlegget, må vi ha lov til å anta. Likevel sleit *organisasjonene* tungt i førstningen.

Til tross for at den hadde en av landets største arbeidsplasser som sitt operasjonsområde, nådde ikke medlemstallet i Mo Arbeiderforening over hundre de første åra. Men strengt tatt var det ingenting overraskende i dette forholdet. Det var en enkel, men tvingende funksjon av gjennomtrekken som preget alle anlegg. Den fostret sitt eget reaksjonsmønster: «. . . hvis vi ikke fekk det vi forlangte ette det som vi mente arbeide va værdt, så kasta vi resskapen og gjekk.»¹¹⁰ Det er tydelig at foreningen på Mo stadig ble tappet for sine beste medlemmer – de organisasjonsvante. Sju ganger måtte Mo Arbeiderforening skifte formann bare de to første åra. Dessuten var det de mange som verken kjente eller forsto solidaritetens bud. Etter en forfeilet lønnsaksjon sommeren 1903 der uorganiserte spilte en hovedrolle, skreiv *Lorents Berre*¹¹¹ bittert om disse:

«De – det er folket i Mo – var uten forståelse av organisasjonens nytte og nødvendighet. De ønsket visstnok å oppnå så gode vilkår som mulig; men de ville ikke ofre noe for det, iallfall ikke selv. De ville heller leve som snyltedyrr på organisa-

sjonens legeme og få fordeler uten å stå solidariske med de organiserte arbeidere. De innså ikke at slikt er uverdig og umulig når man vil oppnå noe for å forbedre sine kår.

Derfor ble man også i år stående med en lang nese, da man ville operere enkeltvis og trodde seg kloke nok til å kunne unnvære organisasjonens hjelp. Karl Marx har sagt: Arbeidere i alle land foren eder! Herinne trodde man seg klokere enn Marx. Man overså foreningsvesenet og tenkte allikevel å oppnå fordeler.»

Gjennomtrekk og likegyldighet i en uensarta arbeidsstokk var den ene store bøygen organisasjonsbyggerne var konfrontert med. En annen, som hadde gode vilkår under den første, var de systematiske trakasserier. *Retten* til organisasjon måtte *erobres*. Forhistorien i Sulitjelma er et klassisk tilfelle.

Norsk Arbeidsmandsforbunds historie går fra 1895. Det skulle ta tolv år før det fikk sine første avdelinger ved landets største bergverk, i «*det norske Sibirien*» (H. Berntsen), i «*Laplandets helvede*» (Kata Dalstrøm). Karakteristikkene til agitatorer som gjorde forgyves framstøt for organisasjonssaken i Sulitjelma, forteller sitt om hvorfor det måtte ta tid.

I 1890-åra var det ennå langt fram til konsesjonsstridene, og i forhandlingene hadde den norske regjeringa «visade sig mere tillmötesgående, än den enligt gruflagen var förpliktad till», heter det fornøyd i Sulitjelma Aktiebolags Minnesskrift.¹¹²

Bolaget fikk fri bruksrett over vide områder, og i praksis ble det slik at det disponerte over alle ressurser og ellers også eide det aller meste innafor driftsfeltet – grunn, hus, veier og transportmidler. Det ble sagt at norsk lov ikke rakk lenger enn til Finneid ute ved kysten. Lenger inn kunne absolutt ingenting foregå om det ikke hadde Verkets velsignelse. Særlig var ledelsen på vakt mot organisasjonsspøkelset. Så seint som den 26. desember 1906 ble Arbeidsmandsforbundet skriftlig, presisert og pr. telegram underrettet på denne måten: «Vi ønsker ingen udsending herop. Lokale vil ikke erholdes.» Noen lengre meningsutveksling om den saken følte det store vi ikke behov for. Men vrangvilje var ikke den eneste metode verksledelsen rådde over. En lønnsaksjon i 1894 hadde slått feil. En innsender til *Social-Demokraten* la skylda for miséren på

manglende samhold.¹¹³ Og det fikk alvorlige følger: «Efter denne strejk blev den saakaldte svartbogen bekjendt, hvor de blev optegnet, som arbejdskjøberne trodde var aarsag til strejken. Blandt disse var der ogsaa intelligente og gode arbejdere, som siden ikke har kunnet erholde arbejde i Sulitjelma.» For øvrig, avslutter N., «ogsaa mod socialisterne har Wenstrøm (direktøren, nhf.) ikke vært den bedste. Alle forsiktighedsregler har blitt tat for at holde disse elementer udenfor Sulitjelmas grænser».

Den allestedsnærværende Nylander skal ha forsøkt seg flere ganger, men uten hell.¹¹⁴ Den legendariske *Kata Dalstrøm* skreiv sin bitende artikkelserie om «Sulitjelma – Laplandets helvede» for *Social-Demokraten* høsten 1904 etter å ha blitt avvist.¹¹⁵ Rundt århundreskiftet ble Helene Ugland *smuglet* inn til gruvesamfunnet under dramatiske omstendigheter. Veien var stengt og Verket hadde plassert en bevæpnet utkikk oppe på fjellet for å holde henne unna. Nattetid i brakker og gruveganger rakk Ugland å holde tre – fire foredrag før hun ble hektet og sendt vekk.¹¹⁶ Hans Berntsen var der i januar 1897.¹¹⁷ Det oppholdet ble også av kort varighet. Etter et døgn og under henvisning til eiendomsretten ble han bortvist. Men også fra et privateid hus på Finneid tre til fire mil lenger ned, måtte Berntsen fortrekke etter pålegg. Huset sto på Verkets grunn!

I en jubileumsartikkel i *Nordlands Fremtid* berettes det om voksende misnøye og økende underhåndsagitasjon «mann og mann imellem».¹¹⁸ Året 1906 skal ha satt skillet, for da «kom der flere kjente organisasjonsfolk til Sulitjelma, deriblant O.K. Sundt, Kojan m.fl.». Tida var antakelig overmoden, men det var bolaget sjøl som sørgde for å løсне reaksjonskjeden.

Aarsberetning om fagbevægelsen i Sulitjelma for aaret 1907 framstiller opptakten slik:

«I januar 1907 forsøkte nemlig verksbestyrelsen at faa gjen-nemført et nyt system, idet den under paaskud om derved at kontrollere arbeidstiden, at arbeiderne skulde staa den fulde tid 10 timer, havde lavet istand nummerplater av bly til alle arbejdere. De tænktes at benyttes paa den maate, at enhver arbeider, naar han om morgenen gik paa arbejde, skulde til den bestemte tid møte op ved nummerkassen og av vedkom-

Slavemerke fra Sulitjelma.

I 1907 bestemte verksledelsen at hver arbeider skulle bære en støpt kobberplate med nummer på. Arbeiderne ved Charlotta-gruve nektet å bære «slavemerkene» og ble oppsagt. Men de fikk støtte fra de øvrige gruvene og på det slagte Langvannet samlet de seg til et masse møte. Ikke mindre enn ti avdelinger ble stiftet.

(Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek)

mende formand eller stiger motta sin nummerplate. Naar han da skulde ind til middag maatte han likeledes til bestemt tid levere den tilbake, og naar han gik ut efter middag motta den igjen for atter at levere den om kvelden, naar han var færdig med sit dagsverk.»

Sett fra verksledelsens side ble forsøket på å innføre et kontrollsystem et feilgrep – selve feilgrepet. En begrunnelse for systemet skal ha vært hensynet til sikkerheten. Man skulle vite hvem som var nede, om noe hendte. Etter det veteranen *Hagbart Hansen* for-

teller var stemningen blant arbeiderne at nå sto *menneskeverdet* på spill.¹¹⁹ Blyplatene ble omgående døpt for «slavemerker».

Charlotta gruver var utsett til prøveklut for det nye systemet, muligens etter nøye omtanke. Ved Charlotta var visstnok hovedtyngden blant arbeiderne familieforsørgere.¹²⁰ og tanken var nok at disse i alle fall hadde mer enn sine lenker å miste og derfor var disponerte for besindighet. Ikke desto mindre feilet opplegget. Alle som en nektet arbeiderne å ta imot nummerplatene og verket svarte med å si opp 120 mann. Men dermed var begeret fylt og en samlet reaksjon munnet ut i det berømte møtet på Langvannsisen 13. januar hvor 1200 – 1500 menn og kvinner gikk sammen om å danne organisasjon ved å ta ett skritt til side på isen.¹²¹

Begivenhetsrekka fra oppsigelsene til massemøtet er bare dunkelt belyst. De første valgte tillitsmennene toet sine hender. I årsberetningen for 1907 heter det, lyrisk:

«Hvem som havde sammenkaldt dette møtet var og blev en hemmelighet, det var liksom et instinkt, der havde drevet arbeiderne sammen, og det viste seg at alle mand i denne store forsamling var besjælet av en tanke: sammenslutningstanken havde som et pinseveir grepet alle sind.»

I alle tilfeller var det ryddet grobunn og sådd spirer gjennom flere år, som vi har antydnet, men Hagb. Hansen visste også å fortelle om styrt og hektisk aktivitet i disse januardagene:

«I all hemmelighet kom nu nogen arbeidere fra Hanken, Giken og Charlotta til overlegning om hvad som burde og kunde gjøres, og resultatet blev da det historiske massemøte på isen ved Sandnes 13. januar 1907.»

Men, legger han til:

«Hvem som i virkeligheten stod for sammenkallelsen av det store møte på isen, fikk verksledelsen aldri rede på, selv hvor meget den forsket derefter.»

Trygge følte de seg ennå ikke. Noen var det likevel, i tillegg til «pinseveiret», som både hadde kjent timen og som hadde visst å gripe øyeblikket. På Giken, vet vi, befant blant andre også Sundt seg.

I forlengelsen av ismøtet ble det nå stiftet ti foreninger – for Furulund, Charlotta, Sandnes, Giken, Hankebakken, Hanken, Fagerli, Jakobsbakken, Sagmo og Furuhaugen. Berntsen ble budsendt og hjalp til med å organisere et fellesstyre (det stedlige styre). Her ble Sundt valgt til den første formannen, og fra 1. februar 1907 var avdelingene tilmeldt Norsk Arbeidsmandsforbund. Organisasjonens aller første oppgave var å sikre gjeninntakelse av de oppsagte arbeiderne. Deretter begynte forhandlinger om lønnstariff.

Fagorganisasjonen i Sulitjelma kom «som et skred» (Moan), men den var kommet for å bli.

Fagorganisasjonens gjennomslag i Sulitjelma ga gjenlyd. Med det var en industriell bastion erobret for fellesskapstanken, og derfor kan denne begivenheten *symbolisere* fagbevegelsens gjennombrudd i hele Nord-Norge.

Fra de første spede organiseringsforsøk på 1890-tallet hadde pionerene lagt ned et seigt arbeid, ofte med levebrødet som innsats. Bergverk og anlegg trakk til seg folk som brakte impulser. Det er betegnende hvordan *svenske* arbeidsvandrere og agitatorer stadig går igjen som foregangsmenn og -kvinner i *nord-norsk* fagbevegelse.¹²² Ennå var Nordkalotten uten grenser. Men nettopp vandringstiljøet som var gunstig for spredning av idéer, utgjorde også en hindring for selve organiseringen. Etterspørselen på arbeidskraft var stor, og var arbeideren ikke fornøyd med betingelsene et sted, kunne han dra videre til et annet. *Samhold* var ikke nødvendigvis den praktiske konklusjonen under sånne forhold. En annen splittelsesfaktor lå i den utstrakte bruken av anbud og akkord. Tilsynelatende gjorde den arbeiderne til herrer over eget utbytte – i praksis til konkurrenter på et anarkisk arbeidsmarked, til hverandres lønnstrykkere. Derfor var det, som Bull skriver, «fagforeningenes første oppgave (. . .) å oppheve den private konkurranse mellom arbeiderne».¹²³ Rotfeste solidaritetens bud så og si. Men forutsetningen later til å ha vært et minimum av stabilitet, både på arbeidsplassen og i miljøet omkring. I Sulitjelma var det etter 1900 ikke bare folketallet som økte. Det gjorde også *antallet familier*. I 1910 var det flere *husmødre* der enn det hadde vært kvinner ti år før, og tallet på barn var mangedoblet – fra ca. 100 i 1891, via 300 i 1900 og til nesten 500 i 1910. I Dunderlandsdalen var anleggsfasen over i 1906. På de neste sju åra greide Mo Arbeiderforening seg med ett

eneste formannsskifte. På denne måten skapt det vilkår for det mer vedvarende organisasjonsarbeidet. I forlengelsen kunne Arbeiderpartiet begynne å høste også i Nordland.

Alt ved kommunevalget i Fauske i 1907 fungerte fagorganisasjonen i Sulitjelma som valgapparat sammen med partilaget i Valnesfjord. Til sammen vant de 10 av 28 utsendinger til herredsstyret. Før valget i 1910 var partiorganisasjonen komplettert med Sulitjelma Arbeiderparti og en avdeling i Kvitblikk på Fauskeeidet. Økningen i stemmeandel var denne gangen ikke stor nok til å forrykke mandatfordelingen som ble den samme som ved det forrige valget. Tre år seinere samlet derimot Arbeiderpartiets lister en oppslutning som ga uttelling i 20 plasser. Det var like mange som de borgerlige grupperingene til sammen fikk, og Arbeiderpartiet tapte bare ordførervalget ved en tilfældighet, ved loddtrekning. Etter valget i 1916 var det ikke aktuelt å trekke lodd. Med 23 representanter mot de borgerliges 17, kunne Arbeiderpartiets medlemmer i herredsstyret velge Andreas Moan, småbrukeren og gruvearbeideren fra Kvitblikk til sin første ordfører i Fauske.¹²⁴ Det viste seg å bli Moans første skritt mot presidentstolen i Lagtinget. Og fra Sulitjelma og Fauske er det grunn til å tro at vi kan følge impulsene i en videre omkrets.

I Vefsn bygdebok heter det eksempelvis om dette:

«De viktigste ytre stimulanser til den lokale arbeiderbevegelsen i denne perioden (1905 – 1915, nhf.), har antakelig kommet fra Norsk Arbeidsmannsforbund – og på forskjellige måter. Delvis ser en at det var agitatorer fra forbundet som besøkte Mosjøen og Vefsn, som f.eks. i 1904. Men kanskje vel så viktig er det at omkring århundreskiftet reiste folk fra Mosjøen og Vefsn bort på arbeid på gruve- og anleggssteder. Her kom de i kontakt med Arbeidsmannsforbundets folk som nettopp forsøkte å organisere gruve- og anleggsarbeiderne. Disse yngre arbeiderne vendte – i hvert fall periodevis – tilbake til heimstedet og brakte sosialistiske tanker og kjennskap til arbeiderbevegelsens organisasjonsarbeid til Mosjøen og Vefsn. Det er ikke vanskelig å finne mange enkeltteksempler på dette mønsteret.»¹²⁵

Dessverre gir forfatteren av bygdeboka ingen slike eksempler, men Kåre Odlaug har gitt en levende beskrivelse av hvordan det kan ha foregått:¹²⁶

«De nye erverv løste det patriarkalske familiebåndet. Før dro far og sønn på Lofoten, eller de drev sammen på jorda under farens ledelse. Nå var de skilt. Før snakket en lite politikk blant småbrukerne. Nå kom sønnen hjem fra Sulitjelma med sosialistiske idéer. Et par radikale aviser hadde såvidt vunnet innpass før 1907, og Nylanders arbeiderforening hadde forbedret grunnen, men gjennombruddsåret i Sulitjelma ble avgjørende for bygda óg. Agitatoriske røster kom til orde alt i venstreavisene . . . og fra 1910 kom *Saltens Fremtid*.¹²⁷ Arbeiderne tok bladet med hjem i helgene og onnene, vervet abonnenter. Reisende agitatorer som besøkte Sulitjelma, tok seg gjerne tid til noen foredrag i omegnen óg.¹²⁸ Det skyter opp sosialdemokratiske foreninger i grender, bygder, og herreder – i Valnesfjord, på Fauskeidet, i Vattenbygda (. . .) på Finneid, i Misvær, i Beiarn.»

Valgstatistikken, som viste hvordan særlig de industrialiserte sonene etter hvert ble solide ankerfester for Arbeiderpartiet i Nordland, gir næring til Odlaugs forestilling om smitte-effekt. Det samme gjør den parallelle utbyggingen av Arbeiderpartiets organisasjonsnett. Fra 1906 var Søndre Salten sosialdemokratiske kretsforening en realitet. Søndre Helgeland arbeiderparti og Nordre Helgeland kretsparti fulgte i 1909, og Vesterålens kretsparti like etter i 1910. Med Nordre Saltens kretsparti, seinest fra 1913, var praktisk talt hele amtet dekket opp.

Sluttord

Arbeideravisene som tok til å komme ut i Nord-Norge ved siste sekelskifte, bar bud om et sosialt oppbrudd i landsdelen. Så meget mer som det til disse klart klasserelaterte talerørene kan registreres en praktisk-historisk pendant, i form av organisasjonsreisning og skarpe konfrontasjoner mellom allmue og flere slags øvrigheter.

Med et sensasjonelt utslag toppet disse tendensene seg allerede i 1903, da DNA for aller første gang markerte seg i nasjonal politisk sammenheng ved å erobre fire stortingsmandater fra Nord-Norge. Den overveldende velgermobiliseringen som Alfred Eriksen og kretsen hans utløste, var en hovedfaktor bak det oppsiktsvekkende resultatet. Likevel viser valghistorien de følgende åra at jordsmonnet som Arbeiderpartiet kunne høste av, nå i realiteten var fruktbart over det meste av den nordligste landsdelen. I løpet av kort tid vokste arbeiderbevegelsens parti fra ingenting til majoritet i distrikt etter distrikt. Ingenting ved DNAs egen historie så langt hadde varslet denne utviklingen. I ettertid er det lettere å se at *mulighetene* var lagt til rette, nesten til overmål.

Hele landsdelen var i *bevegelse*, i mer enn én forstand. Befolkningseksplasjon og flyttestrømmer vitner om press og utganger. Enten man nå bare *erfarte* trykket, eller man ble *tvunget* eller *lot seg friste* ut av stadig snevrere rammer for livsopphold, var det impulshorisonter som åpnet seg. Det er et av *denne* historiens paradokser, at da den lokale verdenen ble trangere, ble utsynet videre.

Nye omsetningsformer skapte basis for et lokalt mektig patriarkat. Nessekongen kunne opptre som beskyttende allfader om konjunktorene sviktet. Til sist var han i alle fall kreditor, og aldri langt unna. Med overskuddstilegnelsen stilt helt personlig til skue, ble veien fra observasjon til undrende slutning den kortest mulige: mon ikke de få mektige ble så rike, *fordi* de mange avmektige forble så fattige? Samtidig kan man tenke seg at toleransegrensen overfor den lokale potentats (vilkårlige) makthevdelse måtte bli atskillig senket, i takt med den voksende sjølrespekt som stadig flere kunne forankre i egen eiendom. Opproting fulgte også av storstilt satsing i anleggs- og bergverksvirksomhet. I kjølvannet ble det formet en lønnsarbeiderklasse med karakteristiske trekk. Konsentrert på svære arbeidsplasser, dels mobil utover alle grenser, dels med direkte bånd tilbake til oppvekstmiljøer og hjembygder. På den måten ble (den internasjonale) kapitalismens motsetninger brakt til landsdelen, og ikke bare til de proletære lommene i næringskartet, men via pendlende bygdefolk også innover tallrike lokalsamfunn i en vid omkrets omkring.

Kombinasjonen av alle disse faktorene forårsaket sosial gjæring. Arbeiderbevegelsens historiske sjanse lå i å gi denne gjæringen po-

litisk retning ved å anvisе alternativer under de rådende overlevingsforhold.

Særlig i Troms, men også i Finnmark og i deler av Nordland, tyder Arbeiderpartiets kontante frammarsj på at kampanjen mot det arkaiske handelspatriarkatet var en heller takknemlig oppgave for målbevisste agitatorer. Handelsmannens posisjon var isolert, og hans tradisjonelle stilling var allerede underminert av moderne kommunikasjonsmidler, nye kredittinstitusjoner og bykonkurranse. Mot nessekongeveldet skulle kampsangparolen «lad falde, hvad ikke kan staa»! virkelig vært rammende.

Langt seigere ble den faglige kampen for retten til organisasjon. Arbeidsplassene med det store innslaget av vandrende kvinner og menn var riktignok rikt impulsgevende, til gjengjeld representerte nettopp gjennomstrømmingen en formidabel skranke for det *stedsfaste* organisasjonsarbeidet. Så lenge arbeidskraft var etterspurt, kunne den som ikke fant seg til rette på ett anlegg, dra videre til neste. Et heterogent miljø på den ene sida, og en vel organisert og erfaren motpart med mange våpen i arsenalet på den andre, gjorde ikke arbeidet lettere for pionerene. Her kan det se ut til at *gjennomslaget* for organisasjonstanken fulgte med et minimum av stabilisering. Først da ble konsentrasjonen av arbeidere en virkelig kraft, så vel imot arbeidskraftkjøpernes trakassier, som overfor lunkenhet i egne rekker.

Denne framstillingen av «arbeiderbevegelsens framvekst i Nord-Norge» er skisseartet og langt fra uttømmende. Det hele bildet vil bli ganske annerledes fasettert enn det vi til nå har maktet å gi inntrykk av. Til avslutning skal vi for egen rekning kommentere dette forbeholdet, samt levere et argument for at arbeidet likevel får stå som det står.

Så langt er det egentlig bare kronologien som kan reknes som rimelig bra beskrevet, og det bare i sine groveste hovedtrekk. Om institusjonelle uttrykk som oppslutning i valg og organisasjonsvekst aksepteres som brukbare indikatorer, kan det slås fast at en arbeiderbevegelse hadde sin gjennombrudds- og etableringsfase i nord i løpet av en ti-års periode fra like før til kort etter år 1900. I sum dreidde det seg om en overgripende prosess som foregikk over praktisk talt hele landsdelen samtidig, og med klare forgreininger over landegrensene på Nordkalotten. Men bak dette kronologiske

faktum skjuler det seg åpenbart sterkt sprikende forutsetninger. Dermed stilles vi overfor uløste problem av teoretisk, terminologisk og tematisk karakter.

Påtrengende spørsmål kan formuleres som varianter over den gamle kontrovers om personlighetens rolle i historien.

Nord-norsk arbeiderbevegelses tidlige historie kan oppvise et rikt galleri av markante skikkelser. Sentrale *aktører* som Alfred Eriksen, Ellisif Wessel, Adam Egede-Nissen, Petreus Nylander og O.K. Sundt m.fl., og legendariske *agitarorer* som Kata Dalstrøm, Helene Ugland, Hans Berntsen o.a. Initiatorer og inspiratorer som disse opptrer ved alle avgjørende slag og går igjen i alle beretninger fra grunnleggingstida. I helt bokstavelig forstand kan det sies at arbeiderbevegelsens pionerfase i nord er *utenkelig* uten disse gjenangere og pådrivere. Men må den også *identifiseres* med sånne personligheters betydning, og er den *uforståelig* uten deres innsats? Ut fra den oversikt det i dag er mulig å ha, er det fristende å svare bekreftende, men da med antydningssvis to modifikasjoner. De aller fleste lokale undersøkelser gjenstår det fortsatt å utføre. Og det vil ganske sikkert vise seg fruktbart å vurdere grundigere forholdet mellom allmenne betingelser og utløsende faktorer. I så henseende er bildet foreløpig ikke uten motsetningsfylte trekk.

Med hensyn på den politiske utviklingen i snever forstand, har den offisielle historikken for Troms-partiet sine ord i behold, når den utnevner det jordbrukende og fiskende Troms til «fylket som viste veg». ¹²⁹ Regelen var imidlertid ikke uten unntak. Fra samme tid og helt uavhengig av det som foregikk i Troms, var arbeiderbevegelsens stilling like overbevisende i malmlastings- og arbeiderbyen Narvik. Og med regelen og unntaket er det i alle fall to *parallelle* dimensjoner som avtegnes: én reisning med utspring i tradisjonelle primærnæringsstrøk langs den ene – denne var utelukkende politisk i form og ytring; og en annen reisning med utspring i industrialiserende miljøer langs den andre. I dette siste tilfellet kan det se ut som den faglige kampen for organisasjonsretten spilte en avgjørende rolle som brekkstang for sosialistiske idéer generelt. Men om dette er riktig, blir vi kan hende stående overfor usammenliknbare sammenhenger som unndrar seg det syntetiserende perspektiv.

For det første kan det bli problematisk å operere innafor den geografiske avgrensningen 'Nord-Norge'.

Ellisif Wessel i 1895.

(Privat arkiv)

De grunnleggende sosio-økonomiske forskjellene mellom de hurtig industrialiserende sonene (med omland) på den ene sida, og distriktene som fortsatte å overleve på tradisjonelle næringer på den andre, er for så vidt åpenbare. Men enda kan problemet loddess djupere, noe som vil framgå om *Vesterålen* jamføres med *Lofoten*.

Historisk og administrativt utgjorde disse en felles region med likearta næringsstruktur. Likefullt framstår Arbeiderpartiets stilling som diamentralt ulik i de to områdene. I en forklaringssammenheng kan man nok fristes til å la *Vesterålen* ved fylkesgrensen gå med i dragsuget så og si fra *Troms-bølga*. Men til en slik konklusjon kan det innvendes at også i *Troms* var den politiske bevegelsen sterkest lengst i nord, opp mot grensen til *Finnmark*. *Bølga* skyllet m.a.o. snarere andre veien. Og like vanskelig blir det å gripe hvorfor *Lofoten*, som ikke befant seg stort lenger vekke, og som må ha følt *væreigernes* regime like tydelig som fiskerbondealmuen i *Vesterålen* og *Troms* følte *handelsmennenes*, forble så totalt upåvirket, om vi skal tro valgstatistikken. Er det spor i følgende irriterte notis i *Nordlys*? «Det påstås i *Vesteraalens Avis* at *Alfred Eriksen* har vært på misjonsreise, men faktum er at det har vært sosialister lenger her i *Bø*.»¹³⁰ Valgresultatet i 1903 tyder på at innsenderen hadde helt rett. Men hvorfor var det så ingen sosialister i *Lofoten*?¹³¹

For det andre var det ikke urimelig om de ulike utspring, divergerende forutsetninger og avvikende utviklingslinjer hadde konsekvenser for bevegelsens innretning og innhold, skiftende fra region til region.

Fiskerbønder som reiste seg mot lokale patriarker gjorde andre erfaringer og hadde andre grunner enn (hel- og halv-) proletarer som organiserte seg mot internasjonale kapitalmagnater. Kampen var simpelthen ikke den samme overalt. Det ble da antakelig heller ikke 'sosialismen'.

«Fiskerbonde-sosialisme» er lansert som en karakteristikk med adresse til arbeiderbevegelsen i *Troms*.

Det er påfallende at *Troms-partiet* (i 1903) ikke gikk til valg på et program som var skåret etter *DNA*s ordinære, men i stedet på et s.k. «stedlig program for *Tromsø Amt*». Plattformens eksplisitt lokale valør ga den heller en sosialradikal enn egentlig sosialistisk profil (*Teigen*, *Bratrein*).

«Lønnsarbeider-sosialisme» kunne være den begrepsmessige

motpol i en sammenlikning, i vårt tilfelle med spesiell referanse til arbeiderbevegelsen i Øst-Finnmark og det sentrale Nordland. Foreløpig må vi avstå fra å innholdsbestemme denne, men enkelte iøynefallende trekk er det likevel på sin plass å nevne.

På Narvik-partiets valgprogram i 1903 figureerte klassiske sosialdemokratiske krav som allmenn stemmerett for kvinner og menn, 8-timers dag, sosialisering og folkevepning mot militarisme. Dette var hva man kunne vente. Men dertil viste det seg å være solid grobunn for genuint radikal arbeiderpolitikk i Nord-Norge. Sør-Salten skulle fram gjennom første verdenskrig bli et arnested for tranmællittisk antimilitarisme og fagopposisjon – faktisk Fagopposisjonens fjerde viktigste støttepunkt, etter Trondheim, Trøndelag og Bergen –, og i Sør-Varanger var det Norges Kommunistiske Parti som samlet størst oppslutning ved det store skisma i 1923 da DNA sprakk til venstre.¹³² Det var utvilsomt gruvemiljøene som fostret de venstresosialistiske og kommunistiske sympatiene i disse områdene. Her vil alt ligge til rette for en virkelig nærgående testing av Bull d.e.'s kjente tese om industrialiseringstempo og radikalisering, men kanskje særlig sammenholdt med en utprøving av kalottvandringenes spesifikke betydning som ideologispreader.¹³³ Men inntil videre må vi nøye oss med å fastslå at heller ikke *'arbeiderbevegelsen'* får oppfattes som noe kompakt avgrensbart fenomen.

Til slutt er vi altså blitt stående igjen med det lite tilfredsstillende resultat at forskningsprosjektet *'arbeiderbevegelsen i Nord-Norge'* fortsatt befinner seg på formuleringsstadium. Ikke desto mindre må vi med et visst hold kunne peke på momenter av sammenbindende karakter som rekker utover det geografiske multiplum, og som derfor kan være veiledende i oppfølgende arbeider. Ett slikt moment er det forhold at den sosiale reisningen vi har skissert ovenfor, sjøl definerte seg inn under den nasjonale – og internasjonale – arbeiderbevegelsens idealer og mål. Kriteriet er formelt. Likefullt representerte det en reell grenseoppgang i det politiske landskapet over store deler av landsdelen. Det var også oppfatningen til antagonistene, som for sin del visste å vise at de satte lite pris på det nye ved situasjonen. På den måten kom den moderne klassekrigen til å gjøre sitt inntog også lengst i nord; i ulike former og fasonger riktignok, men kampgnyet var umiskjennelig, og det ga gjenlyd.

Dernest gjelder det selve den sosiale og økonomiske transformasjonen. Tradisjonelle og tradisjonsavhengige bånd sprengetes med omkalfatringer i gamle og med nye næringer. Handelsmannsveldet var under oppløsende press fra mange kanter. Samtidig åpnet flyttestrømmer og sosial mobilitet som fulgte av jordkjøp og/eller lønnsarbeid for overskridende erfaringer og holdninger. Omveltningen hadde verken samme form eller innhold overalt, og de fleste konsekvensene av de skiftende vilkår gjenstår det som nevnt å utforske, men i oppbruddet var hele landsdelen involvert. Mellom foreningsdannelser, om vi tar det eksemplet, som Bosmo Bergarbeiderforening av 1896, Bodø Baker og Konditorforening av 1898, Løsarbeidernes forening i Tromsø av 1902 og Vardø typografiske forening av 1903, er det neppe mer enn *epoken* som binder. Men den representerer også et funn – til en start.

Noter

- 1 Arbeiderbevegelsen i Norge, en bibliografi, Arbeiderbevegelsens Arkiv, Oslo 1979
- 2 Et nyttig litteraturoversyn finnes i *Ottar*, Tromsø Museum nr. 119 – 120
- 3 Gløtt fra Universitetet i Tromsø, 26.10.1981, spredt til flere nord-norske aviser de følgende uker. – Rune Hagen har fungert som daglig leder for Arbeiderbevegelsens Arkiv for Nord-Norge siden oppstarten i 1979
- 4 Se Ottar Brox, «Er nordnorsk lokalhistorie konservativ?», i *Nordlys*, 5.11. 1981. Brox innvender mot Hagen at nord-norsk arbeiderbevegelse, forstått som *fagbevegelse*, har hatt liten betydning i de fleste lokalmiljøer. Vi skal se at også dette er en diskutabel påstand
- 5 Anders' reise i Norge er kartlagt av Tore Pryser, *Gesellar, rebellær og svermarar. Om «farlege folk» kring 1850*, Oslo 1982
- 6 Ble flyttet til Tromsø ved utgangen av 1903
- 7 Både *Nordlys* og *Fremover* ble utgitt som Arbeiderparti-aviser. Dunderlandsdølen var opprinnelig et reint privat foretakende. Under redaktøren Redv. Knudtson, sjøl fordums anleggsarbeider, var det imidlertid et uttalt mål å bidra til organisasjonsreisningen. Iflg. Mo Arbeiderforenings beretter, Per Karstensen, er det ingen tvil om at Dunderlandsdølen ble oppfattet som arbeidernes egen avis. Se Per Karstensen, *Mo Arbeiderforening gjennom 50 år, 1902 – 1952*, Mo 1952
- 8 En dokumentarisk beretning om disse konfliktene finnes hos Dag Skogheim, *Klassekamp under nordlysflammer. Nord-norske arbeidere i kamp 1889 – 1918*, Oslo 1973
- 9 *Nordlandsposten*, 23.3. 1889, sit. etter Skogheim, op.cit., s. 13
- 10 Etter Jan Forselv, *Arbeidere og arbeiderbevegelse i Narvik før 1920*, hovedoppgave i historie, Trondheim 1977, s. 10
- 11 Anslagene varierer. I *Finmarkens Amtstidende* for 5.6. 1903 oppgis «over 1000 mand», sit. etter Skogheim, op.cit., s. 59

- 12 Halvdan Koht (red.), *Det norske Arbeiderpartis historie 1887 – 1937*, Oslo 1937, s. 101
- 13 I 1894 ble det registrert 11500 medlemmer, i 1900 10655. Etter Aksel Zachariasen, *Fra Marcus Thrane til Martin Tranmæl*, Oslo 1962, s. 519
- 14 Dokument nr. 77 (1900 – 1901). *Oversigt over valgtingene og valgmandstingene 1900*. Utarb. av J. Utheim, Kristiania 1901
- 15 Oppgaver etter Dokument nr. 25 (1904/1905). *Oversigt over valgtingene og valgmandstingene 1903*. Utarb. av J. Utheim, Kristiania 1905
- 16 Arbeiderpartiets andel av godkjente stemmer ved stortingsvalg 1906 – 1915:

år	pst.
1906	29,9
1909	30,2
1912	33,3
1915	43,3
- Etter valgstatistikken, *Norges offisielle statistik*, V. 49, V. 128, V. 189 og VI. 65
- 17 Ola Teigen kommer til 65,6 pst. Det er mulig at han har reknet med 382 stemmer som ble forkastet. For å måle oppslutningen mest mulig eksakt, vil det være en korrekt framgangsmåte, men av hensyn til sammenlikningen har vi valgt å berekne ifht. godkjente stemmer, slik det går fram av statistikkens *Oversigtstabel*. Forskjellen blir ikke altfor stor, og trenden, som er hovedsaken her, blir akkurat den samme. Ola Teigen, *Arbeiderpartiets første stortingsmenn. En studie av stortingsvalget i Troms 1903*, magistergradsavhandling, Oslo 1963
- 18 Her refererer vi til Teigens tall. Se hans oversyn, op.cit., s. 115
- 19 Fram til 1905 gjaldt den indirekte valgmetoden. Det ble stemt på valgmenn som i sin tur pekte ut representantene. Fra valget i 1906 gjaldt flertallsvalg i enmannskretser
- 20 I valgstatistikken anslått til h.h.v. ca. 60 og 40 stemmer
- 21 På dette tidspunkt valgte Bodø, Narvik og Tromsø felles 1 representant med varamann. Det ser ut til at valget av Arbeiderpartiets kandidat i Narvik, redaktør Jørg. Berge, direkte skyldtes motsetninger mellom de to andre byene. Ved 8 tidligere valg hadde Tromsø lagt beslag på all byrepresentasjon, både utsending og vara. Til valget i 1903 ble det inngått et valgsamarbeid mellom Narvik og Bodø, etter initiativ fra Bodø og slik at Narvik ble tilbudt representanten mot at varamannen ble kåret fra Bodø. I Bodø var det visstnok ikke forutsett at *Arbeiderpartiet* skulle vinne reint flertall, men da valgresultatet forelå, sto initiativtakerne ved avtalen
- 22 Alle tall fra *Norges offisielle statistik*, VI. 65, *Stortingsvalget i 1915*
- 23 Se nedenfor om DNAs organisatoriske utvikling i Nordland, avsn. IV
- 24 For disse dataene på kretsnivå skylder jeg Narve Fulsås en takk
- 25 Snau 8 pst. i 1900
- 26 Edgeir Benum, «Industrialisering i Nord-Norge, ca. 1875 – ca. 1920», i: *Ottar*, nr. 119 – 120, s. 8 – 28
- 27 Se Einar Niemi m. fl., *Trekk fra Nord-Norges historie*, Oslo 1978; Håvard Dahl Bratrein, *Nord-Norges økonomiske historie i perspektiv*, stensil 1970
- 28 Axel Coldevin, *Næringsliv og priser i Nordland 1700 – 1880*, Bergen 1938, s. 141
- 29 A. Coldevin, «Fisker, kremmer og proprietær i Nordland», i: *Heimen*, bd. 8, s. 5 – 11
- 30 På grunnlag av avrunda tall fra *Historisk Statistikk 1978*, Oslo 1978, og *NOS, Folkemængdens Bevægelse*
- 31 Jfr. Julie E. Backer, *Ekteskap, fødsler og vandringer i Norge* (Samfunnsøkonomiske studier 13), Oslo 1965, se tabell 91, s. 165

- 32 Om den finske innvandringen til Varangerområdet, se E. Niemi, *Oppbrudd og tilpassing. Den finske flyttingen til Vadsø 1845 – 1885*, Vadsø 1977
- 33 Jfr. Trygve Solhaug, *De norske fiskeriers historie 1815 – 1880*, bd. 1. Universitetsforlaget 1976. Og Arnfinn Engen, «Nordland – småkårsfolks Amerika? Trekk ved befolkningsutvikling og migrasjon i Nordlands amt 1801 – 65», i *Vandringer, Festskrift til Ingrid Semmingsen på 70-års dagen 29. mars 1980*, Oslo 1980
- 34 Beretning 936 i Norsk Folkemuseums Avdeling for Arbeiderminner
- 35 Se f.eks. Anders Norberg, *Sågarnas ö. Alnø och industrialiseringen 1860 – 1910*, Uppsala 1980, s. 39f.
- 36 Norsk Folkemuseums Avdeling for Arbeiderminner, nr. 1172. Deler av denne beretningen er trykt i Edvard Bull (red.), *Renhårig slusk*, Oslo 1961
- 37 Det s.k. Bergensmonopol i perioden 1681 – 1714, og Københavnmonopol i perioden 1729 – 1789
- 38 Nils A. Ytreberg, «Russehandelen i Troms – en brekkstang for frihandelen av 1789», i *Historisk Tidsskrift*, bd. 32, s. 481 – 513
- 39 Niemi, m. fl., op.cit., s. 55. Om pomorhandelen, se også Solhaug, op.cit. s. 244ff.
- 40 Tillatelsen gjaldt opprinnelig bare 1 måned midt på sommeren. Da var fisken vanskelig å omsette p.g.a. av flueplage, makkgang (makketida, makketidshandelen). Gradvis ble makketida forlenget, og fra 1874 foregikk den over 2 1/2 måned
- 41 Se Håvard Dahl Bratrein, *Alfred Eriksens lokal-politiske plattform*, hovedoppgave i historie. Oslo 1970. Avhandlingen er også en lokalstudie av handelsmannsveldet i Nord-Troms, og det er Bratreins framstilling vi bygger på her. Det må legges til at i Lofoten var handelsmannens stilling som *væreiger* en nøkkelposisjon
- 42 Det er grunn til å understreke ståstedet. I samtida ble ikke tegna lest på denne måten. Den ultra-liberale handelsloven av 1868 resulterte i første omgang i en kraftig ekspansjon i antallet handelssteder. Se Coldevin, *Næringsliv*, op.cit., s. 135.
- 43 Coldevin opplyser at Bergenskjøpmennene var begynt å berekne seg 6 pst. rente på Nordlandsgjelda fra 1856. Det var noe nytt. Bare to år seinere ble Bodø Sparebank opprettet som den første i Nordland. S. st., s. 127.
- 44 S. st., s. 138.
- 45 Det var også klare skranker for bankenes utlånsmuligheter i den første fasen. I 1880 var forvaltningskapitalen til fem banker i Nordland begrenset til ca. 2 mill. 15 år seinere var den på omlag 3 mill. S. st.
- 46 1045 sjøleigere på 8393 bruk. Etter A. Coldevin, *Jordegods og storgårder i Nord-Norge*, Trondheim 1943. Finnmark var lenge definert som kongens allmenning. Etter en kongelig resolusjon av 1775 var det blitt mulig for private å tilegne seg jord og få tilstått eiendomsrett. Regulært salg av jord ble imidlertid først introdusert med lov av 1863
- 47 3312 på 22968 bruk, etter oppgavene i *De faste eiendomme i aarene 1906 – 1910*/Statistisk Sentralbyrå, Kristiania 1912
- 48 Ennå i 1874 besto Dønnesgodset på Helgeland av 428 bruk. Nærmere om oppløsningen hos Coldevin, *Jordegods*, op.cit., s. 68 – 76: «Det store tidsskiftet»
- 49 I så måte nevnes ofte de rike sildeåra i 1860- og 1870-åra, men uten at det kan sies at forholdet er særlig utforsket
- 50 Heller ikke dette forholdet er uttømmende klarlagt, men foreløpige undersøkelser tyder på at kombinasjonen lønnsarbeid og gårdsbruk var et utbredt mønster i alle fall i Saltendistriktet
- 51 Med h.h.v. 4643 og 2055 innbyggere i 1910. Alle tall er fra serien *Folkemængdens Bevægelse*

- 52 Vi avgrenser m.a.o. framstillingen i dette avsnittet til å gjelde industrireisingen, siden denne synes mest relevant for oss
- 53 Benum, op.cit., s. 12
- 54 Til gjengjeld, mener Benum, var industrien i Troms mest allsidig, med et bredt spekter også innafor andre bransjer, som nærings- og nytelsesmiddelindustri, grafiske bedrifter, tekstilindustri og jord- og stein-industri
- 55 Heri ligger ikke nødvendigvis noen *kritikk* av Benums framstilling. Benum gir sjøl flere anførsler i samme retning som våre nedenfor her, men lar dem eksplisitt ligge. I vårt tilfelle er det selve *innfallsvinkelen* som betinger *utvidelsen* av perspektivet ifht. det Benum anlegger
- 56 Benum holder anleggsvirksomheten utenom
- 57 *Tabeller vedkommende Norges Bergværksdrift i aarene 1889 – 1890. Norges officielle statistik, tredie række no. 165*, Kristiania 1892. Innledning, s. 2
- 58 Det var industrimagnaten Niels Persson i Helsingborg som hadde sett mon i kisen ved Langvatnet, som råstoff til kunstgjødselproduksjon i Skåne
- 59 I bergverksstatistikken ble denne registrert til 23 005 tonn. *NOS, Fjerde Række no. 59*, Kristiania 1903
- 60 Alle tall er med vilje rundelige. Bergverksstatistikken viser seg problematisk å benytte dersom man er ute etter nøyaktige oppgaver. Etter som dette heller ikke spiller noen rolle i denne sammenhengen, unnlater vi å gå inn på en nærmere kildekritisk vurdering. Det understrekes bare, slik vi har gjort, at det dreier seg om gjennomsnittsanslag. Disse forteller noe om *arbeidsplassens størrelse*, men ingenting om *hvor mange* arbeidere som totalt var tilsatt ved verket i løpet av et år. De indikasjoner vi foreløpig har, tyder på at dette tallet vil ligge langt over statistikken gjennomsnitt. Se nedenfor, 26
- 61 Etter personlistene til folketellinga av 3.12.1900
- 62 Norsk Folkemuseums Avdeling for Arbeiderminner, nr. 2028
- 63 Bergverksstatistikken for 1889 og 1890. Merknad til tabell 6, s. 26 – 27
- 64 Bergmesterens beretning, vedlegg til *Tabeller vedkommende Norges Bergværksdrift i Aarene 1896, 1897 og 1898*, NOS tredie række no. 340, Kristiania 1900
- 65 En sterk indikasjon til fordel for denne hypotesen er det helt parallelle fallet i deltakelsen på Lofot-havet – totalt fra en rekordnotering på 32492 mann i 1895 til 18555 i 1901, i *Salten* fra 6347 i 1890 til 6049 i 1895 og til 3929 i 1901, og endelig i *Skjerstad* fra 633 i 1890 til 414 i 1895 og til 141 i 1901. Etter Anne-Sofie Wiik, *Salten Fogderi. Strukturendringer i næringsgrunnlaget, med en utdypning i en undersøkelse av deltakelsen i lofotfisket 1880 – 1914*, særoppgave, Nordland distriktshøgskole, Bodø 1979
- 66 I tillegg var det arbeid for flere hundre i forbindelse med byggearbeider ved det påtenkte utskipningsstedet innerst i Ofotfjorden. Det vises til Forselv, op.cit.
- 67 Bare ved 1. avdeling i Norge, banehalvdelen nærmest kysten, utgjorde svenskene 17 pst. Av nordmennene stammet 81,6 pst. fra Nord-Norge. Forselv, op.cit., s. 13
- 68 Om preg og dimensjoner her skriver Coldevin: «Store masser av fremmede arbeidere rykket inn, mange svensker og finner, og etterhvert tok også bygdefolk arbeid. Enkelte tider i 1902 og 1903 var det opptil 2000 mann i arbeid, men gjennomsnittlig ca. 1400, derav 400 bare i Gullsmedvikskjæringen». A. Coldevin, *Mo prestegjeld etter 1850/Rana bygdebok*, Mo i Rana 1964, s. 114
- 69 Coldevin, i: *Heimen*, bd. 8, s. 5
- 70 S. st., s. 9
- 71 S. st., s. 11

- 72 Se Solhaug, op.cit., s. 50f.
- 73 Arthur Brox, «Russehandelen i Finnmark og Troms», i: *Heimen*, bd. 9, s. 529
- 74 Se Adam Egede-Nissen, *Et liv i strid*, Oslo 1945; Dag Skogheim, *Kvinner i nord-norsk arbeiderbevegelse*. Ellisif Wessel, Oslo 1977; Knut Einar Eriksen og Einar Niemi, *Den finske fare. Minoritetspolitikk i nord 1860 – 1940*, Universitetsforlaget 1981
- 75 Gunnvald Grundstrøm, «Hans Berntsen. Opprøeren og pioneren», i: *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, nr. 2, 1980
- 76 Ole Jamtli, Arbeiderforeningen «Nordlyset», Storforshei, gjennom 60 år, 1902 – 1962. Manuskript i Arbeiderbevegelsens Arkiv, Oslo
- 77 Grundstrøm, som muligens bygger på Joh. B. Mikalson, *Hans Berntsen. Agitator-veteranen*, Oslo 1937
- 78 Coldevin, *Mo prestegjeld*, op.cit., s. 101f.
- 79 Sitert etter Ole Jamtli
- 80 Edvard Bull, *Arbeiderklassen i norsk historie*, Oslo 1948, s. 154
- 81 «Valgmennene fra sydfylket hadde bak vor rygg rottet sig sammen med endel fra midtfylket for å holde Eriksen ute.» O. M. Gausdal, Minner om socialismens inntog i Troms fylke. Manuskript i Arbeiderbevegelsens Arkiv, Oslo
- 82 Emil Larssen, *Det store gjennombruddet, 1902 – 1952*. Utgitt av Nord-Troms Arbeiderparti, Tromsø 1952, se s. 18
- 83 Teigen, op.cit., s. 17ff. Samme tvil understrekes også av Bratrein. Se denne, *Alfred Eriksens lokalpolitiske plattform*, s. 34f.
- 84 Fra lederen i første nummer, 10. januar 1902, sitert etter Larssen, op.cit., s. 21
- 85 Se Teigen, op.cit., s. 23f.
- 86 At Eriksen sjøl ikke manglet begrep om «sosialisme», går fram av hans egen kommentar til den andre rettssaken mot Helberg. Jfr. nedenfor, note 94
- 87 Det dreide seg om Ibbestad, Finnsnæs, Gibostad, Helgø, Karlse, Lyngen, Mandalen, Skjervø, Nordmo, Moen, Trondenæs, Baddern, Oksfjordhavn, Nordrejsen, Mejland og Haukø og Rotsund arbeiderforeninger, og i tillegg Harstad værkedstedsarbejderes forening. Etter Teigen, op.cit.
- 88 Larssen, op.cit., s. 14
- 89 Eller som det heter i partihistorien videre s. st.: «Alfred Eriksen hadde et åpent blikk for skjevhetene og uretten i samfunnet, uredd og modig som talsmann og skribent som han var, var det å forstå at han av en betydelig del av folket ble betraktet som utsendt av høyere makter for å komme dem til hjelp»
- 90 Nordreisa og Kvenangen
- 91 Teigen, op.cit., s. 18 og s. 29f.
- 92 Siteres etter Larssen, op.cit., s. 9f.
- 93 Nærmere om rettssakene i avhandlingene til Bratrein (s. 46 – 48) og Teigen (s. 19f.)
- 94 På etterskudd, i en artikkel i *Social-Demokraten*, 9.11. 1901, gjorde Eriksen saken til «en kamp mellom sosialisme og kapitalisme». Teigen, op.cit., s. 19
- 95 Etter oppgavene i *Aarsberetning for Norges Fiskerier for 1902*, tabellene 47 og 51
- 96 Etter Larssen, op.cit., s. 7
- 97 Larssen oppgir at det ble fanget 17745 kval i nord-norske farvann i tidsrommet 1868 – 1904
- 98 Gjengitt etter D. Skogheim, *Klassekamp*, op.cit., s. 57
- 99 Det er mer enn symptomatisk at fredningskravet også figurerte på Narvik Arbeiderpartis program til valget i 1903
- 100 Den sjølbioграфiske beretningen til Hans Trondsen, *Erindringer*, som i ei årrekke

- fungerte som Arbeiderparti-ordfører i Fauske kommune, finnes i Arbeiderbevegelsens Arkiv, Oslo
- 101 Trondsens opplysninger. Vesterålforeningene kan være Bø Arbeiderparti og Andenes sosialdemokratiske forening. Svolværforeningen har det foreløpig ikke lyktes å identifisere. Svolvær Arbeiderforening av 1898 som omtales hos Alsvik, har det neppe vært. Den var åpenbart av klassisk filantropisk karakter. Olav Alsvik, *Svolværs historie*, Svolvær 1963
 - 102 Protokoll for det 11. landsmøte i Kristiania, juli 1897
 - 103 Kåre Odlaug nevner dessuten Magnus Fryklund og Gustav Adolf Myrås som initiativtakere. Kåre Odlaug, *Norsk Arbeidsmandsforbund gjennom 60 år*, bd. 1, Oslo 1955, s. 258
 - 104 Iflg. Trondsen var Nylander stifteren. Odlaug hevder det var Fryklund som tok initiativ og at Nylander ble den første formann (S. st., s. 247). Stiftelsesår har det ikke vært mulig å stadfeste. Trondsen anfører «midten av 1890-årene», Odlaug «slutten av 1890-årene». Før 1897 må det i alle fall ha vært – jfr. ovenfor om Nils Berntsen på DNAs landsmøte det året
 - 105 Etter Forselv, op.cit., s. 15
 - 106 I «Politikk og grenser», i: *Ottar*, nr. 127 – 128
 - 107 Etter navnene å dømme. Medlemmer i styret foruten Nystrom, var A. Renius, G. U. Nymann, J. A. Hedmann, E. A. Sundstrøm og J. A. Sjølander. Forselv, op.cit., s. 31
 - 108 Ellisif Wessel ved stiftelsesarrangementet. Finmarken, 4.12. 1906. Etter D. Skogheim, *Ellisif Wessel*, op.cit., s. 42
 - 109 Sitert etter P. Karstensen, op.cit., s. 7
 - 110 Jacob Johansen. Jfr. Edv. Bulls artikkel om *vandrekulturen* blant anleggsarbeidere. Bull, «En vandrekultur», i: *Festskrift til Ingrid Semmingsen*
 - 111 Lorents Berre var lærer i Hattfjelldal og gjennom flere år en flittig bidragsyter til Arbeidsmanden (organ for Norsk Arbeidsmandsforbund). Utga i 1903 pamfletten «Storstreiken ved Dunderlandsanlegget i juni 1903». Her siteres Berre etter P. Karstensen, op.cit., s. 30
 - 112 *Sulitelma Aktiebolag 1891 – 1916. Minnesskrift med anledning af Sulitelma Aktiebolags 25-årige virksomhet. På styrelsens oppdrag utarbetad af Rudolf Berg*, s. 54
 - 113 Social-Demokraten 9.12. 1897. Innlegget er undertegnet N – for Nylander? Gjengitt hos Skogheim, «Proletariat og organisering i Lapplands helvete», i: *Ottar*, 119 – 120, s. 47 – 59
 - 114 K. Odlaug, op.cit., s. 247
 - 115 *Social-Demokraten*, følgende nummer, 25.10, 26.10, 31.10. og 5.11. 1904
 - 116 Jacob Johansen beretter detaljert om Helene Uglands besøk og om sin egen deltakelse ved innsmuglingsaksjonen. I et brev til Arbeiderbevegelsens Arkiv Oslo hevder Ingv. Svinsås at affæren kostet Johansen og hans to svenske medsammen-svorne, Aksel Ringhus og Henning Person, jobben. I Svinsås' gjengivelse har historien en moral: «De reiste godt fornøyd med at offeret ikke hadde vært forgjeves.» Johansen sjøl forteller imidlertid ingenting om avskjeden
 - 117 Berntsens egen beretning om det besøket er gjengitt hos Mikalsen, op.cit.
 - 118 *Nordlands Fremtid*, 19.2. 1937. Fagbevegelsen i Sulitelma. 30-års virke: Februar 1907 – februar 1937. En beretning om arbeideres kamp, klassesolidaritet og seier i kraft av samholdets makt
 - 119 S. st., Et historisk tilbakeblikk. Sulitelma-arbeidernes organisasjon gjennom 30 år. Av Hagbart Hansen, som sjøl var med i 1907

- 120 S. st., Andr. Moan, til 30-års dagen for fagorganisasjonen i Sulitjelma. Om «merkekrigen» forteller også Kristian Magnus Falsen Moljord, Norsk Folkemuseums Avdeling for Arbeiderminner, nr. 1156
- 121 Anslagene over tilstedeværende varierer helt opp til 1800 (Trondsen). I årsberetninga oppgis 1500
- 122 Det kunne de også gjøre i *parti*-historien. Styret til Østfinmarkens første kretslag av *Det norske Arbeiderparti* hadde denne sammensetningen:
 Formann Herman Kangas, finlender
 Nestformann Torolv Bugge, norsk
 Styremedlemmer Karl Greek, svensk
 Isaak Jakola, finlender
 Arvo Harila, finlender
 Opplyst av Dag Skogheim
- 123 Edv. Bull, *Norsk fagbevegelse*, Oslo 1968, s. 91
- 124 Hans Trondsen har gjengitt stemmetall og mandatfordelingen i sine *Erindringer*. Ellers finnes disse offentliggjort (for valgene i 1910, 1913 og 1916) i *Saltens Fremtid* for 13.10. 1910 og 22.10. 1913 og i *Nordlands Social-Demokrat* (se note 55) av 16. og 18.10. 1916
- 125 Kjell Jacobsen, *Vefsn bygdebok*, Mosjøen 1977, bd. 3, s. 123
- 126 Kåre Odlaug, *Sulitjelma og Sulitjelma-affæren. Forsøk på en økonomisk-sosiologisk undersøkelse*, hovedoppgave i historie, Oslo 1949
- 127 Seinere Nordland Social-Demokrat, Nordlands Fremtid og i dag Nordlands Framtid. Avisen ble i sin tid startet i og utgitt fra Sulitjelma.
- 128 Andr. Moan forteller at det var på en sånn tur han sjøl for første (og siste) gang hørte Helene Ugland tale
- 129 På tittelbladet til *Det store gjennombruddet*, op.cit.
- 130 *Nordlys*, nr. 6, 1903. Geir Skeie gjorde oss oppmerksom på den innsendte notisen
- 131 Det er mulig Laffertys begrep «socio-structural basis» kan vise seg egnet i denne forbindelse. Se William M. Lafferty, *Industrialization, Community Structure, and Socialism. An Ecological Analysis of Norway 1875 – 1924*, Universitetsforlaget 1974
- 132 Se Lafferty s.st., og Lafferty, *Economic Development and the Response for Labor in Scandinavia. A Multi-Level i Analysis*, Universitetsforlaget 1971
- 133 Edvard Bull (d.e.), *Arbeiderbevegelsens stilling i de tre nordiske land 1914 – 1920*. Utgitt første gang på tysk i 1922, men er nå tilgjengelig i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, nr. 1, 1976